

Heideggerovo i Marcuseovo poimanje tehnike

Sekulić, Damir

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:440931>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij engleskog jezika i književnosti (prevoditeljski smjer) i filozofije
(nastavnički smjer)

Damir Sekulić

Heideggerovo i Marcuseovo poimanje tehnike

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Martina Žeželj

Osijek, 2016.

SAŽETAK

U današnjem svijetu racionalizacije, tehnika je fenomen koji uvelike određuje svakidašnjicu suvremenog pojedinca i društva. Dvije perspektive koje izlaze iz uobičajenog i često ograničenog okvira razmatranja tehnike pripadaju dvojici eminentnih filozofa 20. stoljeća: Martinu Heideggeru i Herbertu Marcuseu. Heidegger tehnicu pristupa strogo ontološki: analizom instrumentalnosti dolazi do starogrčkog shvaćanja pro-iz-vođenja, koje krije koncept istine kao neskrivenosti. Pritom on τέχνη određuje kao specifičnu vrstu znanja vezanu uz pro-iz-vođenje, analiza koje vodi u smjeru »otkrivanja«. Naime, Heidegger raskriva tehniku kao način otkrivanja pri čemu se za njezinu bit otvara područje istine (bitka), čime tehnika i postaje ontološka kategorija. No njega najprije zanima moderna tehnika, pa razmatranjem moderne znanosti, koja prirodu uspostavlja kao izračunljivi sklop sila, i metafizičkih joj temelja, Heidegger dolazi do zaključka da je suvremeni čovjek tehničkog razdoblja izazvan na otkrivanje koje prirodi pristupa kao skladištu energetske »ostava«. Tomu je tako zbog biti tehnike, koju naziva po-stavom: ona, naime, pokazuje odnos čovjeka i bitka u tehničkom svijetu, odnos koji određuje ustroj našeg doba, a koji se prokazuje čovjekovim tehničkim pristupom u smislu izazivanja prirode na isporuku energije. Smjernice napuštanja takvog stanja stvari Heidegger objašnjava opskurno, ističući područje umjetnosti, s naglaskom na pjesničkoj sastavnici; sveza pjesništva i mišljenja prema njegovoj procjeni omogućuje čuvanje biti stvari – što je ključno za napuštanje tehničkog ophođenja. Marcuse tehnicu također pristupa ontološki, ali uz izražene sociopolitičke natruhe. Za njega je tehnika način na koji se svijet uopće otkriva, no njegova je kritika tehnike utemeljena na povijesnoj društvenoj djelatnosti, pri čemu naglasak stavlja na »tehnošku racionalnost« kao način otkrivanja i omogućavanja svijeta za dominaciju. Kritikom tehnike Marcuse dolazi do kritike (razvijenog industrijskog) društva, jer po njegovu sudu ono propušta tehniku usmjeriti prema emancipaciji. I Marcuse razmatra modernu znanost s pripadnim joj metafizički temeljima, budući da smatra da se na tome sklopu suvremeno društvo i temelji. Tehnika za njega nije »sudbonosna«, dakle čovjek aktivno treba težiti uspostavi novog oblika τέχνη, koji neće biti destruktivan, već će promovirati životne vrijednosti općenito. To je ujedno i njegova uputa prema humanijem društvu – koju razmatra u sklopu područja umjetnosti.

Ključne riječi: Heidegger, Marcuse, tehnika, ontologija, umjetnost, znanost, priroda

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Heideggerovo i Marcuseovo poimanje tehnike	5
2.1. Heideggerovo poimanje tehnike	5
2. 1. 1. Heideggerov pristup problemu: starogrčko polazište	6
2. 1. 2. Put prema modernoj tehnici: razmatranje znanosti	9
2. 1. 2. 1. Metafizički temelj znanosti	11
2. 1. 2. 2. Metafizički temelj kao volja za moć	13
2. 1. 3. Od znanosti i tehnike prema biti tehnike kao po-stavi	17
2. 1. 4. Smjernice k »slobodnom odnosu« spram tehnike	21
2. 2. Marcuseovo poimanje tehnike	24
2. 2. 1. Terminološka napomena	25
2. 2. 2. Tehnika u kontekstu razvijenog industrijskog društva	26
2. 2. 2. 1. Razvijeno industrijsko društvo u kontekstu kapitalizma	29
2. 2. 3. Znanstvena utemeljenost razvijenog industrijskog društva	30
2. 2. 4. Znanost ustanovljena na metafizici: preobrazba prirodnog svijeta	33
2. 2. 5. Smjernice prema »slobodnom društvu«	35
3. Zaključak	40
4. Popis literature	45

1. Uvod

Današnji je čovjek bitno određen sveopćom racionalizacijom, prema čemu se svaki odnos spram svijeta koji nije znanstveno-tehnički proglašava nesuvremenim, bezrazložnim te iracionalnim.¹ Svakidašnjica je suvremenog društva, dakle, u velikoj mjeri određena tehnikom, čija se strojna inačica svijetom širi brzinom koju je postalo gotovo nemoguće pratiti i koja na specifičan način svijet tvori sve povezanim cjelinom.² Međutim, sveprisutnom se fenomenu tehnike gotovo isključivo pristupa tek površno. Tehnici se pritom unaprijed pridaje jedna od tri temeljne odrednice: pozitivna, negativna ili neutralna. Zauzimajući pozitivni stav, pokušava ju se na sve načine opravdati kao univerzalno sredstvo napretka čovječanstva kojem nema premca i u koje treba beskompromisno ulagati; negativno joj se pristupa osuđujući ju kao siguran put čovječanstva prema propasti, budući da čovjeka otuđuje od prirode, ali i onog humanog općenito; polazi li se pak od tehničke neutralnosti, razmatraju se oblici njezina upravljanja jer upravo se njima određuje i uloga tehnike za pojedinca te zajednicu. Ukoliko su ta tri pristupa početne točke rasprave, utoliko se ona pretvara u antropološko-instrumentalnu jednostranu argumentaciju u kojoj sve teže postaje pronaći originalne ili značajne zamisli koje nisu na ovaj ili onaj način već prošle kroz njezin žrvanj.

Dvije perspektive koje izlaze iz uobičajenog okvira rasprave o tehnici moguće je pronaći kod Martina Heideggera (1889-1976) i njegova učenika Herberta Marcusea (1898-1979), eminentnih filozofa 20. stoljeća rođenih u Njemačkoj. Neupitno jedan od, a za mnoge i najveći mislilac 20. stoljeća,³ vraćajući se na pitanje samog bitka, Heidegger svoju filozofsku misao zasniva u problematiziranju filozofije u njezinim korijenima: bitak on pokušava shvatiti kao povijest, pri čemu pitanje o bitku prerasta u pitanje o sudbini Zapada, zaključak kojeg je da se u samoj metafizici – što je njegov naziv za cjelokupnu dosadašnju povijest bitka – krije nihilizam.⁴

---

¹ Usp. Danilo Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, u: Martin Heidegger, *O biti umjetnosti*, preveli Danilo Pejović i Danko Grlić, pogovor Danilo Pejović (Zagreb: Mladost, 1959), str. [155]-171, na str. 157-158.

² Usp. Danilo Pejović, »Uvod«, u: Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979), str. 7-15, na str. 8.

³ Usp. Danilo Pejović, »Martin Heidegger«, u: Pejović, *Suvremena filozofija Zapada*, str. 143-159, na str. 144. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, u: Heidegger, *O biti umjetnosti*, str. 158. Usp. Andrew Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History* (London / New York: Routledge, 2005), str. 3, 26. Usp. [Hubert Dreyfus, Mark Wrathall], »Series Introduction«, u: Hubert Dreyfus, Mark Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, Volume 3, Edited with introductions by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall (London and New York: Routledge, 2002), str. vii-ix, na str. vii. Usp. [Richard Wolin (prev.)], »Heidegger and Marcuse: A Dialogue in Letters«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, Volume One (London and New York: Routledge, 1998), str. [261]-267, na str. 264, 266.

⁴ Usp. Pejović, »Uvod«, str. 9, 13. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 159. Usp. John Richardson, *Heidegger* (London and New York: Routledge, 2012), str. 23. Heidegger metafiziku smatra problematičnom zbog odnosa koji uspostavlja između bića i bitka. Naime, metafizika problematizira bitak kroz

Značaj Heideggera za povijest filozofije leži ponajprije u njegovu pothvatu svojevrsnog »pomlađivanja« filozofije i obnovi jasnijeg shvaćanja stanja stvari, pri čemu on raskida s filozofskom tradicijom, što se pokazuje u njegovu specifičnom i zahtjevnom načinu pisanja, koji čitatelja u pravom smislu izaziva na razmišljanje.⁵ Svojim pothvatom Heidegger najavljuje novu »istinu«, što pak podrazumijeva da ju mislimo na nov i složen način, a iz čega proizlaze nemali »izazovi« koje on postavlja pred čitatelja: Heideggerov je interes uvelike u povijesti filozofije, što se intenzivno ocrta u njegovim tekstovima; budući da smatra terminologiju tradicionalne filozofije neprikladnom i obmanjujućom, u svojim razmatranjima koristi razrađen i teško prohodan žargon; konačno, sama je priroda njegove »istine« rijetka i zahtjevna.⁶ Sve to proizlazi iz težnje njemačkog filozofa prema postizanju drugačijeg sklopa razumijevanja, a čega je rezultat to što ga se smatra jednim od najteže razumljivih mislilaca *uopće*.⁷ Heideggerova se veličina, valja istaknuti, diskutabilno najviše pokazuje u njegovoj zaista *lucidnoj* sposobnosti upućivanja na samu problematiku.⁸

Jedan je od njegovih najutjecajnijih učenika onaj koji prema Heideggeru pokazuje ujedno veliko poštovanje te oštru kritiku. Marcuse je svojevremeno toliko oduševljen Heideggerovim kapitalnim djelom *Sein und Zeit* (1927) da se odlučuje vratiti studiju te se od 1928. pod Heideggerovim mentorstvom, a koji je već tada jedan od najznačajnijih njemačkih mislilaca, posvećuje filozofiji.⁹ Marksistički orijentiran, 1933. priključuje se Institutu za društvena istraživanja u Frankfurtu, iz čega proizlazi njegovo istaknuto i vrlo produktivno sudioništvo u

---

ontičku sferu, predočavajući ga kao biće u cjelini; Heidegger pak bitak razmatra putem »ontološke diferencije«, kojom se navedeno poimanje bitka razlikuje od bitka kao izdvojenog od bilo kojeg bića. Time on razrađuje biće i bitak kao zasebne entitete, a upravo to je ono što prema njegovu sudu metafizika propušta postavljanjem bitka u područje bića, čime se prokazuje »zaborav metafizike«. O tome, primjerice, vidi: Boško Pešić, »Čovjek u posjedu metafizike. Osnovne crte Heideggerove kritike ontoteologije«, *Bogoslovna smotra* 82/1 (2012), str. 151-160.

⁵ Usp. Hubert L. Dreyfus, Mark A. Wrathall, »Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life«, u: Hubert L. Dreyfus, Mark A. Wrathall (ur.), *A Companion to Heidegger* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), str. 1-15, na str. 1, 3. Usp. Charles B. Guigon, »Introduction«, u: Charles B. Guigon (ur.), *The Cambridge Companion to Heidegger* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), str. 1-41, na str. 2. Usp. Neil Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, *Writing Technologies* 2/2 (2009), str. 9-34, na str. 9. Usp. [Dreyfus, Wrathall], »Series Introduction«, u: Dreyfus, Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, str. vii.

⁶ Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 2-5, 22. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 22, 25, 40.

⁷ Usp. Pejović, »Martin Heidegger«, str. 144. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 6-9.

⁸ Usp. [Dreyfus, Wrathall], »Series Introduction«, str. viii.

⁹ Usp. John Abromeit, W. Mark Cobb, »Introduction«, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader* (London and New York: Routledge, 2004), str. 1-39, na str. 7. Usp. John Abromeit, »Herbert Marcuse's Critical Encounter with Martin Heidegger 1927-33«, u: Abromeit, Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, str. 131-151, na str. 131, 137. Usp. Douglas Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, Volume Two (London and New York: Routledge, 2001), str. [1]-33, na str. 2. Usp. Branka Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, u: Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, prevela Branka Brujić (Sarajevo: »Veselin Masleša«, 1968), str. 239-267, na str. 240.

sklopu tzv. »Frankfurtske škole«, gdje je započeo s razvijanjem svojeg temeljnog projekta »kritičke teorije«, a u kojoj se pokazuje njegova snažna *interdisciplinarnost*: integracija filozofije, političke ekonomije, društvene teorije, radikalne politike, psihologije i estetike.¹⁰ Premda je kod njega zamjetan Heideggerov utjecaj, Marcuse se prema svojem mentoru od početka postavlja kritički te nikada ne postaje njegov »sljedbenik«: zamjera mu, naime, manjak konkretnosti, iz kojeg proizlazi nedostatak impulsa za trenutačno djelovanje.¹¹ Sâm Marcuse pak kreće putem doradivanja marksističke teorije, pri čemu isprva ključnim smatra uvođenje fenomenološke sastavnice, dok se kasnije prihvaća zadatak sinteze Marxova i Freudova nauka.¹² Marcuseova je originalna, nedogmatska, apstraktna i dijalektična filozofska misao okarakterizirana dubokom kritikom suvremenog kapitalizma, zatim kreativnošću i produktivnošću s naglaskom na *političkoj emancipaciji*, slobodi, sreći, potrebama i osjećajnosti pojedinca, sposobnošću prikazivanja poveznica i posljedica među »zapostavljenim« idejama te težnjom k povezivanju teorije i prakse.¹³ Njegov mu teorijski, ali i rad u praksi, primjerice intenzivna uloga pri tzv. »novoј ljevici« te prosvjedima 1968. godine, donosi reputaciju jednog od najistaknutijih članova »Frankfurtske škole«, beskompromisnog kritičara opstojeće vlasti i stanja stvari, znatnog intelektualca te sociopolitičkog analitičara općenito.¹⁴

Marcuseov je odnos prema Heideggeru ambivalentan. Na osobnoj razini, za Marcusea nepremostiv problem predstavlja ono što on karakterizira kao Heideggerov afirmativan odnos prema nacionalsocijalizmu, pa se tako njegova ogorčenost lako nazire iz njihove prepiske (1947-48), pri čemu ga najviše smeta to što se Heidegger nikada nije javno odrekao svojih govora i

---

¹⁰ Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, str. 2, 4, 17, 28-30. Usp. Douglas Kellner, Clayton Pierce, Tyson Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, Volume Five (London and New York: Routledge, 2011), str. [1]-75, na str. 2, 19, 30. Usp. Douglas Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, str. [1]-38, na str. 2, 13-14, 20. Usp. Andrew Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, u: Abromeit, Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, str. 67-80, na str. 79.

¹¹ Usp. Abromeit, Cobb, »Introduction«, str. 7. Usp. Abromeit, »Herbert Marcuse's Critical Encounter with Martin Heidegger 1927-33«, str. 138, 143. Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, str. 4. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, u: Kellner, Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 16.

¹² Usp. Abromeit, Cobb, »Introduction«, str. 7. Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, str. 3. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 49, 67.

¹³ Usp. Abromeit, Cobb, »Introduction«, str. 2, 11, 15. Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, str. 3, 9, 12, 24. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 15, 30. Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, str. 36.

¹⁴ Usp. Abromeit, Cobb, »Introduction«, str. 1, 2, 4, 13, 18. Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, str. 22, 24, 29-30. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 7.

tekstova zbog kojih ga se s navedenim političkim pokretom i povezuje.¹⁵ Na profesionalnoj razini, s druge strane, Marcuse prema Heideggeru iskazuje istinsko poštovanje. Naime, on se »divi auri« i zanimljivosti Heideggera filozofa, tvrdi da se od njega mnogo može naučiti te da je njegovo razumijevanje zapadne filozofije naprosto neusporedivo; impresionira ga Heideggerova ozbiljna i radikalna filozofija te metoda čitanja tekstova, zbog čega ga naziva najboljim učiteljem i najoriginalnijim misliocem kojeg je sreo, odnosno najznačajnijim misliocem svojeg doba, prema čemu ne čudi podatak da ga nastavlja poštivati unatoč sve većem jazu koji između njih tijekom vremena nastaje.¹⁶ Zaključak je Marcusea – koji ne ostavlja mjesta nejasnoći – o Heideggeru da je on »jedini koji misli«. ¹⁷ Međutim, još jednom valja napomenuti da je odnos Marcusea prema Heideggeru složen jer, kako navodi, ne može se razdvojiti Heideggera filozofa i Heideggera čovjeka.¹⁸

Cilj je ovog rada najprije prikazati Heideggerovo i Marcuseovo poimanje tehnike. Nakon toga, a imajući u vidu to što su bili suvremenici, koji su, štoviše, određeno razdoblje proveli u bliskoj suradnji, naglasak će biti na situiranju onih mjesta na kojima se njihova razmatranja, s jedne strane, približavaju te, s druge, razilaze. Konačno, rad će težiti izdvajanju temeljne sastavnice koja se sustavno provlači kroz njihova promišljanja tehnike – one kojom ujedno ostaju aktualni i danas.

---

¹⁵ Usp. Abromeit, Cobb, »Introduction«, str. 8. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 73. Usp. [Wolin (prev.)], »Heidegger and Marcuse: A Dialogue in Letters«, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, str. 263-264.

¹⁶ Usp. Abromeit, »Herbert Marcuse's Critical Encounter with Martin Heidegger 1927-33«, str. 140-141. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 5, 7. Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 35.

¹⁷ Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, u: Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, str. 261, bilješka 9a.

¹⁸ Usp. [Wolin (prev.)], »Heidegger and Marcuse: A Dialogue in Letters«, str. 264.

2. Heideggerovo i Marcuseovo poimanje tehnike

2. 1. Heideggerovo poimanje tehnike

O tehnici se »mnogo piše, ali malo misli«.¹⁹ To je srž Heideggerova pristupa problemu tehnike, budući da on odbija uobičajeno – uglavnom antropološko i instrumentalno – poimanje tog fenomena, kojeg sâm smatra temeljnim i opsežnim, onim radikalnih učinaka.²⁰ Jedan od prvih filozofa koji eksplicitno razmatra filozofiju tehnike, sredinom 1930-ih pridaje joj važno mjesto u svojim promišljanjima, dok njegova uistinu osebujna interpretacija potpunu afirmaciju dobiva 1940-ih i 1950-ih godina.²¹ Heideggerova razmatranja pritom proizlaze iz stava da su načini otkrivanja povijesni i da se ontologija mora sagledati kao »povijest bitka«, koja potiče razliku između τέχνη i (moderne) tehnike, upravo kao specifičnih načina otkrivanja.²² Heideggerova priča o tehnici, kojoj pridaje značenje odlučnog filozofskog problema našeg doba, započinje s metafizikom, koja u novom vijeku s predznakom znanosti ide prema ispunjenju mogućnosti zadanih u grčkom mišljenju te konačno bitak poima u sferi subjektivnosti – koja pak sve postavlja i upravlja bićem u cjelini – kao volju; tehnika, u smislu moderne tehnike, pritom čini posljednju metafizičku etapu, a u »tehničkoj slici svijeta« Heidegger praksu općenito vidi kao tehničko rukovanje, koje postaje planetarno.²³ U toj priči tehnika preuzima ontološko značenje,²⁴ a Heidegger pokušava pokazati odnos filozofije prema oblicima povijesne istine prisutne unutar tehnike.²⁵ Heideggerovo je poimanje tehnike važno iz više razloga. Naime, on ju pokušava

---

¹⁹ Martin Heidegger, »O humanizmu«, preveo Danilo Pejović, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [151]-196, na str. 176.

²⁰ Usp. Albert Borgmann, »Technology«, u: Dreyfus, Wrathall (ed.), *A Companion to Heidegger*, str. 420-432, na str. 420, 431. Usp. Carl Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994), str. 51. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 25.

²¹ Usp. Vesna Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika* (Zagreb: Breza, 2007), str. 105. Usp. Hans Achterhuis, »Introduction: American Philosophers of Technology«, u: Hans Achterhuis (ur.), *American Philosophy of Technology: the Empirical Turn*, translated by Robert P. Crease (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001), str. 1-9, na str. 3. Usp. Ronald Godzinski Jr., »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, *Essays in Philosophy* 6/1 (2005), članak 9, str. [1]-[9], na str. [2].

²² Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 27.

²³ Usp. Pejović, »Martin Heidegger«, str. 150, 155-156. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 161. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 359. Usp. Borgmann, »Technology«, str. 420, 424. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 1.

²⁴ Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 2: U tom poimanju tehnike kao načina »otkrivanja« kojim se oblikuje »svijet« leži Heideggerova originalnost.

²⁵ Usp. [Hubert Dreyfus, Mark Wrathall], »Volume Introduction«, u: Dreyfus, Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, str. xi-xvii, na str. xiv. Usp. Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, *Writing Technologies*, str. str. 10-11, 20.

obuhvatiti u puno opsežniji okvir negoli je to uobičajeno, zatim prilaže vrlo prikladne primjere te svoje uvide smješta u nadasve osobitu terminologiju.²⁶ Karakteristično za Heideggera, pri razmatranju tehnike on više postavlja pitanja, nego što daje odgovore, zatim, on *ne* razrađuje tehniku sustavno u nekom pojedinom spisu, dok cjelokupna njegova misao o tehnici, dakako, nije lako pristupačna.²⁷ Premda se tumači ne slažu oko opsega popularnosti njegove analize tehnike,²⁸ ista se može opisati kao »gusta, briljantna, paradoksalna i pjesnička«,²⁹ zbog čega ne čudi što je to jedno od najvažnijih i najutjecajnijih razmatranja cjeline njegova stvaralaštva.³⁰

2. 1. 1. Heideggerov pristup problemu: starogrčko polazište

Heideggerova je namjera pri razmatranju tehnike prema njoj pripremiti »slobodan odnos« (*freie Beziehung*), koji će biti slobodan ako »naš tubitak otvara spram biti tehnike.«³¹ Ključno je, naime, njegovo razlikovanje tehnike i biti tehnike, za koju tvrdi da, premda se krije u tehnici, sama nije ništa tehničko.³² Upravo je to razlog zbog kojeg je prema Heideggeru jedino pitajući o njezinoj biti moguće uspostaviti slobodan odnos prema tehnici: tehničko je moguće iskusiti u njegovu ograničenju tek odijelivši se od njega samog. Imajući to na umu, Heidegger najprije ističe uobičajeno poimanje tehnike, prema kojem je ona ljudsko djelo te sredstvo za postizanje određenih svrha.³³ Tehnika se dakle obično razumijeva antropološki i instrumentalno. Heidegger

---

²⁶ Usp. Borgmann, »Technology«, str. 431. Usp. Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, str. 49.

²⁷ Usp. Godzinski Jr., »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, *Essays in Philosophy*, str. [2]. Usp. Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, str. 49. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 326. Usp. Borgmann, »Technology«, str. 430. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 21, 25, 43, 44-45.

²⁸ Usp. Borgmann, »Technology«, str. 431. Usp. Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, str. 19. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 175. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 332.

²⁹ James Holden, »Introduction: Heidegger's Questions«, *Writing Technologies*, str. 1-8, na str. 2. Moj prijevod.

³⁰ Usp. Borgmann, »Technology«, str. 420, 428. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 359.

³¹ Martin Heidegger, »Pitanje o tehnici«, preveo Josip Brkić, u: Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, str. [219]-247, na str. 221. Usp. isto, str. 238: Heidegger tvrdi da se čovjek uslijed otvaranja spram biti tehnike nenadano nalazi u »oslobađajućem nagovoru«. Usp. Martin Heidegger, »Okret«, preveo Josip Brkić, u: Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, str. [249]-259, na str. 252-253, 256.

³² Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 221, 234, 236. Usp. Heidegger, »Okret«, str. 259. Usp. Martin Heidegger, »Stav identiteta«, preveo Josip Brkić, u: Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, str. [283]-296, na str. 292. Usp. Martin Heidegger, »Positionality«, u: Martin Heidegger, *Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*, translated by Andrew J. Mitchell (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2012), str. 23-43, na str. 32-33. Usp. Martin Heidegger, »The Danger«, u: Heidegger, *Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*, str. 44-63, na str. 55-56. Usp. Martin Heidegger, »Čemu pjesnici?«, u: Heidegger, *O biti umjetnosti*, str. [81]-141, na str. 113. Usp. Martin Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, s njemačkoga preveo Boris Perić (Zagreb: Breza, 2008), str. 63. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 114.

³³ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 221-222. Usp. Heidegger, »Stav identiteta«, str. 292.

napominje da je to supripadno određenje ispravno, ali ne i istinito jer ne pokazuje bit tehnike.³⁴ Ipak, vrijednost tog određenja leži u tome što preko njega valja tražiti istinito,³⁵ koje pak omogućuje ono do čega je Heideggeru prvenstveno i stalo: slobodan odnos prema tehnici.

Pitanjem o instrumentalnom Heidegger dolazi do uzročnosti te napominje da ono što je nama »uzrok« stari Grci nazivaju αἴτιον, »ono što skrivlja što drugo ili čemu što duguje«.³⁶ Polazeći od Aristotelove (384-322 p. n. e.) teorije četiri uzroka,³⁷ sada označenih kao četiri načina krivnje ili dugovanja, Heidegger dolazi do zaključka da oni omogućavaju da se što pojavi: »Temeljna je karakteristika krivnje / dugovanja to pripuštanje u nadolazak«.³⁸ Time, stoga, do riječi dolazi bit uzročnosti grčki poimana: izvođenje koje prisutno izvodi na vidjelo.³⁹ Takvo izvođenje Heidegger određuje kao ποιήσις, pro-iz-vođenje. Stari Grci pro-iz-vođenje shvaćaju dvojako jer njime podrazumijevaju ne samo rukotvorno i umjetničko izrađivanje, već i samoniklost (φύσις),⁴⁰ pri čemu je važno uočiti nepostojanje »radikalnog prekida« između ta dva vida pro-iz-vođenja, budući da su oba iste strukture te posjeduju intrinzičnu svrhovitost i značenje.⁴¹ Samoniklost je ποιήσις »u najvišem smislu« jer označava pro-iz-vođenje u samom sebi, samoproizlaženje u neskrivenost.⁴² Pro-iz-vođenje je, dakle, izvođenje nečega iz skrivenosti u

---

³⁴ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 223, 233. Usp. Martin Heidegger, »Die Frage nach der Technik« u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, Band 7, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000), str. [5]-36, na str. 9: »Die richtige instrumentale Bestimmung der Technik zeigt uns demnach noch nicht ihr Wesen.« Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 58. Usp. Godzinski Jr., »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, str. [3]. Usp. Achterhuis, »Introduction: American Philosophers of Technology«, u: Achterhuis (ur.), *American Philosophy of Technology: the Empirical Turn*, str. 4. Usp. Hubert L. Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, u: Dreyfus, Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, str. 163-173, na str. 166.

³⁵ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 223.

³⁶ Isto, str. 224.

³⁷ Isto, str. 223-224: Heidegger razjašnjava učenje o četiri uzroka na primjeru srebrne plitice: postoji tvar (1) od koje je plitica napravljena, oblik (2) koji ta tvar poprima, svrha (3) za koju će plitica biti upotrijebljena te efekt (4), dakle onaj tko uobličuje gotovu pliticu. Uzevši grčko poimanje uzročnosti u obzir, plitica duguje srebru (tvar), žrtveni pribor (svrha) duguje srebru (tvar) i plitičastom (oblik), a za raspoloživost žrtvenog pribora »sukriv« je srebrar.

³⁸ Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 225. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik« u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, str. 12: »Das Verschulden hat den Grundzug dieses An-lassens in die Ankunft.« Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 225-226: Dugovanje ne kao neko krivljenje ili ogrešenje, već kao su-djelovanje četiri načina onoga što Heidegger naziva »odpustom« u smislu puštanja da ono »još-ne-prisutno dođe u prisuće.«

³⁹ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 226. Usp. Martin Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, u: Martin Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*, izabrao i preveo Božidar Zec (Beograd: Nolit, 1982), str. [83]-103, na str. 100. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 35.

⁴⁰ Usp. Martin Hajdeger, *Niče*, drugi tom, s nemačkog preveo Božidar Zec (Beograd: Fedon, 2009), str. 381-382. Usp. Martin Heidegger, *Mindfulness*, translated by Parvis Emad and Thomas Kalary (London and New York: Continuum, 2006), str. 336. Usp. Julian Young, *Heidegger's Later Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), str. 40. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 6. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 107.

⁴¹ Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 8, 31.

⁴² Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 226: Heideggerov primjer za pro-iz-vođenje u smislu samoniklosti je otvaranje cvijeta u procvatu; cvijet po samom sebi nastaje, dolazi na vidjelo. Usp. Heidegger, »Die Frage nach

neskrivenost, što je moguće odrediti kao »otkrivanje«, koje stari Grci nazivaju ἀλήθεια, dok mi govorimo o »istini«, pri čemu se u filozofiji ona razumije kao ispravnost predstavljanja.⁴³ Dakle, Heidegger analizom instrumentalnosti dolazi do uzročnosti, koja ga vodi starogrčkom shvaćanju pro-iz-vođenja, a koje krije koncept istine kao neskrivenosti. On raskriva tehniku kao način otkrivanja pri čemu se za njezinu bit otvara područje istine (bitka): tehnika postaje ontološka kategorija.

Sljedeći je korak analiza riječi »tehnika«. Još jednom Heidegger podrijetlo iznalazi u grčkom jeziku, gdje τέχνη označava znanje u najširem smislu te pripada pro-iz-vođenju.⁴⁴ Ono dopušta nečemu da se pojavi kao prisutno; ono dopušta pojavljivanje.⁴⁵ Τέχνη otkriva ono što se ne pro-iz-vodi samostalno te može različito izgledati, a ono odredbeno za τέχνη nije sam proces izgradnje, nego »imenovano otkrivanje« (*genannten Entbergen*).⁴⁶ Dakle, τέχνη je specifična vrsta znanja vezana uz ποιήσις analiza koje također vodi u smjeru otkrivanja. Tehnika imenom upućuje na, ali i potječe iz τέχνη kao jedan od načina očitovanja bića.⁴⁷ Heidegger sažima:

---

der Technik«, str. 12: »Auch die φύσις, das von-sich-her Aufgehen, ist ein Her-vor-bringen, ist ποιήσις.« Usp. Martin Heidegger, »Science and Reflection«, u: Martin Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays*, translated and with an introduction by William Lovitt (New York & London: Garland Publishing, Inc., 1977), str. [155]-182, na str. 159. Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 60-61. Usp. Heidegger, *Mindfulness*, str. 326-328. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 160.

⁴³ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 226-227. Usp. Martin Heidegger, »Doba slike svijeta«, u: Martin Heidegger, *Doba slike svijeta*, preveo Boris Hudoletnjak (Zagreb: [Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu], 1969), str. [5]-[46], na str. 38-39. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 398-399, 404, 437. Usp. Heidegger, »Science and Reflection«, u: Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays*, str. 164. Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 44. Usp. Martin Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, u: Heidegger, *Doba slike svijeta*, str. [47]-106, na str. 84. Usp. Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 24. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 435, 438, 381-382, 388, 391, 399-400, 440, 443; Heidegger, »O humanizmu«, str. 167; Heidegger, »Stav identiteta«, str. 290; Heidegger, *Mindfulness*, str. 328-329, 332, 340; Pejović, »Martin Heidegger«, str. 155; Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 42; Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 107: Takvo se poimanje istine zbiva time što ἀλήθεια otpuštanjem bića u prisutnost biva podvrgnuta starogrčkoj idéa, poimanoj kao »samopokazujući izgled« koji omogućuje navlastitu prisutnost. Prijenosom u latinski idéa postaje *idea*, poistovječena s predodžbom, a koja je povezana sa sviješću. *Idea* je naknadno preobražena u predstavu. Istina kroz metafiziku biva preobražena do izvjesnosti, koja istinu izgrađuje predstavljanjem utemeljenom na svijesti: »izvjesna istina«, sigurna u samu sebe kao osiguranje stabilnosti, određuje »stvarnost stvarnog«. Rasvjetljavanjem bitka kao samoniklosti i otkrivanja, kojim on pak biva označen prisutnošću u smislu prebivanja (οὐσία), »počinje prava metafizika.« Iz tih početaka metafizika »napreduje« izmjenom početnih određenja prisutnosti, pri čemu »stvara privid« da je ta izmjena ustvari čuvanje i razvijanje onog osnovnog.

⁴⁴ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 227. Usp. Heidegger, *Mindfulness*, str. 151. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 6, 17, 30-31.

⁴⁵ Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, u: Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*, str. 100. Usp. Martin Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, str. [146]-164, na str. 161: »Dies bedeutet für die Griechen weder Kunst noch Handwerk, sondern: etwas als dieses oder jenes so oder anders in das Anwesende erscheinen lassen.«

⁴⁶ Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 227-228. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 14: »Das Entscheidende der τέχνη liegt somit keineswegs im Machen und Hantieren, nicht im Verwenden von Mitteln, sondern in dem genannten Entbergen.«

⁴⁷ Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 176.

»Tehnika je način otkrivanja. Tehnika bitstvuje u području, u kojem se stječe otkrivanje i neskrivenost, ἀλήθεια, istina.«⁴⁸

2. 1. 2. Put prema modernoj tehnici: razmatranje znanosti

Dok je dosad riječ bila o tehnici iz perspektive starih Grka, dakle onoj koja bi se najbolje mogla odrediti kao rukotvorstvo, Heideggeru je ipak ponajviše stalo do razmatranja njezine moderne⁴⁹ inačice. Pritom najprije, određivši strojnu tehniku i novovjekovnu znanost dvjema važnim pojavama novog vijeka,⁵⁰ ustanovljava odnos između moderne tehnike⁵¹ i novovjekovne egzaktne prirodne znanosti, u kojem kontekstu ga zanima kako bit prve može upotrebljavati drugu: Heidegger traži metafizički temelj novovjekovnoj znanosti.⁵² Tim odnosom on uvelike ispituje bit novog vijeka kao takvog. Razlog je tomu što navedeni odnos sadrži bitne odrednice novovjekovne istine bitka, a Heidegger smatra da bit razdoblja najprije valja razmatrati polazeći iz nje.⁵³ Budući da ona nije ni mogla biti »egzaktna«,⁵⁴ danas se znanost poima bitno drugačije negoli u staroj Grčkoj, ali i srednjem vijeku, što ne daje za pravo ustvrditi da je »novovjeko shvaćanje bića ispravnije od grčkoga«. ⁵⁵ Današnja znanost počiva na istraživanju (*Forschung*), što Heideggeru daje povod za propitivanjem njegove biti: »[Bit istraživanja sastoji se] U tome da spoznavanje samo sebe usmjeruje kao postupanje u neko područje bića, prirode ili povijesti.«⁵⁶

---

⁴⁸ Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 228. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 14-15: »Technik ist eine Weise des Entbergens. Die Technik west in dem Bereich, wo Entbergen und Unverborgenheit, wo ἀλήθεια, wo Wahrheit geschieht.« Usp. Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, str. 20.

⁴⁹ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 228: Moderna se tehnika, naglašava Heidegger, »neusporedivo razlikuje« od svih prijašnjih jer počiva na novovjekovnoj egzaktnoj prirodnoj znanosti.

⁵⁰ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 7. Usp. Heidegger, »Science and Reflection«, str. 156. Usp. Martin Heidegger, »Positionality«, u: *Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*, str. 23-43, na str. 33. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 114.

⁵¹ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 7: Heidegger strojnu tehniku određuje »najvidljivijim glasnikom biti novovjeko tehnike«.

⁵² Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 228. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 40. Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 51.

⁵³ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 29.

⁵⁴ Egzaktnost novovjekovne znanosti kako se danas razumije; obilježenost ispravnim, određenim, preciznim, točnim.

⁵⁵ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 9. Usp. Martin Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970. Holzwege*, Band 5, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977), str. [75]-113, na str. 77: »Noch unmöglicher ist es aber zu sagen, die neuzeitliche Erfassung des Seienden sei richtiger als die griechische.« Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 8-9: Heidegger napominje da je starogrčko izlaganje bića bitno drugačije te samim time uvjetuje drugačiji način propitivanja prirodnih događaja. Usp. Heidegger, »Science and Reflection«, str. 156, 168. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 328.

⁵⁶ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 9. Usp. Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970. Holzwege*, str. 77: »Darin, daß das Erkennen sich selbst als Vorgehen in einem Bereich des Seienden, der Natur oder der Geschichte, einrichtet.«

Spoznavanje pritom vrši »otvaranje okružja« koje se provodi stvaranjem temeljnog nacrtâ, koji pak spoznavanju daje smjernice kako navedenom okružju pristupiti: strogost istraživanja postiže se upravo tim međuodnosom.⁵⁷ Na taj način određeno spoznavanje prirode uvjetuje samu prirodu te se njime anuliraju sve možebitne razlike; bitni ostaju samo zatvoreni odnosi gibanja.⁵⁸ Strogost je prirodne znanosti, dakle, ono što sačinjava njezinu egzaktnost jer događaji, ako će uopće biti predstavljeni takvima, moraju biti »unaprijed određeni kao prostorno-vremenske veličine gibanja«.⁵⁹ Ono što omogućuje da znanost postane istraživanje putem nacrtâ i njegova osiguranja jest strogoća postupka, kojim nacrtâno okružje postaje predmetno jer postupak uzima u obzir promjenjivost, a tek se promjenom pokazuju činjenice.⁶⁰ Budući da se istraživanje činjenica svodi na uspostavljanje pravilâ i zakonâ, ono u konačnici omogućuje provođenje eksperimenta.⁶¹ Eksperiment se svodi na očuvanje zakonâ u okvirima egzaktnog nacrtâ prirode, prema čemu je i svaka znanost u smislu istraživanja utemeljena na nacrtu omeđenog predmetnog okružja.⁶² Upravo znanost kao istraživanje prema Heideggeru ima karakter pogona (*Betrieb*), onoga što njemački filozof smatra neizostavnim događajem za novovjekovnu znanost.⁶³ Pogonski karakter istraživanja ocrtava se u procesu autoreferencijalnosti postupanja, pri kojem se postupak usmjerava vlastitim rezultatima, dakle mogućnostima koje je on otvorio; »samousmjeravanjem na vlastite rezultate«, što čini bît pogona, nacrt predmetnog područja ugrađuje se u biće, a znanosti stvaraju dojam supripadnosti te učenjaka (*Gelehrte*) zamjenjuje u bitnom drugačiji istraživač (*Forscher*).⁶⁴ Dakle, ono što novovjekovnu znanost čini istraživanjem, ono što čini njezinu bît, sklop je koji se sastoji od nacrtâ predmetnih okružja te strogih postupaka usmjeravanih pogonom.⁶⁵

---

⁵⁷ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 9.

⁵⁸ Isto, str. 10. Usp. Heidegger, »Science and Reflection«, str. 171.

⁵⁹ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 11. Usp. Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, str. 79: »Alle vorgänge müssen hier, wenn sie überhaupt als Naturvorgänge in die Vorstellung kommen sollen, im voraus als raumzeitliche Bewegungsgrößen bestimmt sein.«

⁶⁰ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 11.

⁶¹ Isto, str. 12-13: Heidegger objašnjava eksperiment kao predstavljanje uvjeta prema kojima povezanost gibanja može slijediti u nužnosti njenog protjecanja, što znači da se njime može unaprijed ovladati za računanje. Zaključuje da se eksperimentom privode »činjenice koje zakon održavaju ili mu održavanje uskraćuju.« Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 41: »For natural science, something only counts as presencing when it is calculable in advance and only insofar as it is.«

⁶² Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 14-15.

⁶³ Isto, str. 15.

⁶⁴ Isto, str. 15-16: Prema Heideggeru, istraživača od učenjaka razlikuje, primjerice, djelovanje u istraživačkim institutima, nepotrebnost kućne biblioteke, stalnost putovanja te obvezivanje narudžbama izdavača (koji postavljaju zahtjeve oko knjiga koje treba napisati). Usp. isto, str. 30-31.

⁶⁵ Isto, str. 17-18.

2. 1. 2. 1. Metafizički temelj znanosti

Budući da je Heidegger u potrazi za metafizičkim temeljem novovjekovne znanosti, sada uspostavljene kao istraživanja, on pita: »Koje shvaćanje bića i koji pojam istine temelje postajanje znanosti istraživanjem?«⁶⁶ Odgovor se u velikoj mjeri nalazi u filozofskoj misli Renéea Descartesa (1596-1650). Naime, on je prema Heideggeru začetnik razumijevanja bića prema načelu predmetnosti i istine prema načelu izvjesnosti predstavljanja,⁶⁷ a to su i dvije odrednice istraživanja. Tim pristupom priroda i povijest »postaju predmetom objašnjavajućeg predstavljanja« na način da bića jesu samo ako su predmeti.⁶⁸ Tako Heidegger pitanjem o istraživanju kao bitnoj pojavi novog vijeka dolazi do biti novog vijeka općenito. On »odlučnom« naziva promjenu biti čovjeka, koji u novom vijeku postaje subjekt u starogrčkom smislu, kao ὑποκείμενον (ono što leži ispred, što sve sabire na sebe).⁶⁹ Subjekt novovjekovne metafizike leži ispred u svakom predstavljanju, on je »ono-postojano-i-stojeće«;⁷⁰ on je van svake sumnje, izvjestan, stoji ispred svega, sve dovodeći u odnos sa samim sobom.⁷¹ Čovjek koji sebe razumije takvim subjektom postaje temelj svim bićima, postaje svojevrsno središte bića, a što je pak moguće tek promjenom shvaćanja bića uopće.⁷² Poimanje svijeta koje proizlazi iz navedenog Heidegger naziva novovjekovnom slikom svijeta (*neuzeitliches Weltbild*), izdvojenom od antičke ili srednjovjekovne,⁷³ a kojom on ne misli na puki »odraz nečega«, nego na »svijet sam, njega,

---

⁶⁶ Isto, str. 18.

⁶⁷ Isto, str. 32, 41. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 399-400, 404. Usp. isto, str. 410: »Te [Descartesove] *Meditacije* jesu zametak – odlučujući zametak – pravog početka metafizike na kojoj počiva novi vek.« Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 168.

⁶⁸ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 18. Istraživanje prema Heideggerovu sudu bićima raspolaže računanjem u njihovu budućem toku (što se odnosi na prirodu) ili naknadno (što se odnosi na povijest). Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 95, 101. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 121-122. Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 157: Opredmećivanje kao jednolična pristupačnost svega svima.

⁶⁹ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 19, 39. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 427-428. Usp. Heidegger, »Stav identiteta«, str. 291. Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 95.

⁷⁰ Hajdeger, *Niče*, str. 408.

⁷¹ Usp. Martin Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, u: Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*, str. [7]-40, na str. 10-11. Usp. Martin Heidegger, »Überwindung der Metaphysik« u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, str. [68]-98, na str. 72: »Das ego cogito ist für Descartes in allen cogitations das schon Vor- und Her-gestellte, das Anwesende, Fraglose, das Unbezweifelbare und je schon im Wissen stehende, das eigentlich Gewisse, das allem vorauf Feststehende, nämlich als jedes, das alles auf *sich* zu und sich so in das »gegen« zu anderem stellt.« Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 78-79, 84-85. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 42.

⁷² Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 19, 42. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 407. Usp. Martina Žeželj, »Heideggerova kritika Descartesova cogita«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 68/3 (2013), str. 295-310, na str. 301-302.

⁷³ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 21: Štoviše, Heidegger tvrdi da antička i srednjovjekovna slika svijeta nije ni mogla postojati; za razliku od antike i srednjeg vijeka, novovjekovlje »privodi« bitak bića kao predmetnost ispred čovjeka. Usp. isto, str. 33. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 331. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 116. Usp. Žeželj, »Heideggerova kritika Descartesova cogita«, str. 301-302.

biće u cjelini, takvo kakvo je za nas mjerodavno i obavezno«. ⁷⁴ Novovjekovna je slika svijeta, dakle, svijet, onakav kakvim ga novovjekovni čovjek ima. U tom smislu, tvrdi Heidegger, čovjek biće hoće imati pred sobom, hoće ga predstaviti jer se biće određuje kao postojeće samo posredstvom čovjeka kao predstavljajućeg subjekta, onog »mislećeg ja«; upravo predstavnost postaje ključna jer se u njoj »traži i nalazi« bitak bića. ⁷⁵ Predstavljanje Heidegger razumije kao »prisutno prinijeti pred sebe kao nasuprot-stojeće, dovezati ga onome tko predstavlja i u tom ga dovezivanju povratno prisiliti sebi kao mjerodavnom području«. ⁷⁶ Određujućim se u slici svijeta izgrađenom predstavljanjem zasigurno pokazuje čovjekov središnji položaj u cjelini bića: čovjek polazeći od sebe i u sebi zaključno odlučuje o stanju stvari uopće. Osiguravanjem tog položaja čovjek želi osigurati i razvoj ljudstva, on sebi uvjetuje odnos spram bića kao predmetnosti, otpočinjući bitak zasnovan na moći, sa svrhom pokoravanja cjeline bića. ⁷⁷ Heidegger zaključuje da je postajanje svijeta slikom »jedan (...) i isti događaj kao i onaj da čovjek unutar bića postaje subjectum«. ⁷⁸ To je ujedno ono što određuje bit novovjekovlja odražavajući se čovjekovom borbom za položaj bića koje biću u cjelini daje mjeru i pravilo, a baš je znanost kao istraživanje »neotklonjiva« forma samousmjerenja u svijetu. ⁷⁹ Novi vijek općenito, tvrdi Heidegger, započinje upravo samoosiguranjem čovječanstva koje se provodi preobrazbom istine u izvjesnost znanja. ⁸⁰ Navedenim metafizičkim odrednicama koje uvelike proizlaze iz Descartesove filozofije, zasnovanim na slobodi čovjeka kao izvjesnog samoodređenja pri kojoj *ego* utemeljuje vlastiti čin, ⁸¹ prema Heideggeru počinje ispunjenje zapadne metafizike, pritom stvarajući pretpostavke za svaku buduću antropologiju. ⁸²

⁷⁴ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 20. Usp. Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, str. 89: »Wir meinen damit wie Welt selbst, sei, das Seiende im Ganzen, so wie es für uns maßgebend und verbindlich ist.« Usp. Guigon, »Introduction«, u: Guigon (ur.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, str. 20. Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 54.

⁷⁵ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 20-21, 23, 43. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 408-409. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 10-11. Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 79, 84, 95, 101.

⁷⁶ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 22. Usp. Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, str. 91: »(...) das Vorhandene als ein Entgegenstehendes vor sich bringen, auf sich, den Vorstellenden zu, beziehen und in diesen Bezug zu sich als den maßgebenden Bereich zurückzwingen.«

⁷⁷ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 22-23. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 401, 411. Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 101.

⁷⁸ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 23. Usp. Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, str. 92: »Daß die Welt zum Bild wir, ist ein und derselbe Vorgang mit dem, daß der Mensch innerhalb des Seienden zum Subjectum wird.« Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 95.

⁷⁹ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 25. Usp. Borgmann, »Technology«, str. 429.

⁸⁰ Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 401.

⁸¹ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 40. Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 95: *Ego* kao *subjectum*. Usp. isto, str. 101.

⁸² Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 32: Pretpostavka za antropologiju stvara se izlaganjem čovjeka kao subjekta, a antropologijom »se uvodi prijelaz metafizike u zbivanje pukog okončanja i napuštanja svake filozofije.« Usp. isto, str. 44. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 25.

2. 1. 2. 2. Metafizički temelj kao volja za moć

Svoj posljednji stadij zapadna metafizika dostiže, tvrdi Heidegger, filozofskom mišlju Friedricha Nietzschea (1844-1900), budući da se njime »odstranjuje« nadosjetno, čime bît gubi i osjetno; time se pak metafizika »lišava svoje vlastite bitne mogućnosti«. ⁸³ Dok Nietzsche svoju filozofiju smatra pokretom upravo protiv metafizike, on samim time ostaje vezan za nju jer njegovo je »prevrtanje«, smatra Heidegger, ustvari »bezizlazno zaplitanje u metafiziku«. ⁸⁴ Kada Nietzsche govori o smrti boga, on nipošto ne misli na neko puko nevjerništvo, već pomišlja nadosjetni odnosno metafizički svijet uopće, razumijevajući ga polazeći od filozofske tradicije koja počinje s Platonom (~ 429-347 p. n. e.): metafizički je svijet područje ideja i ideala, to je stalan i istinit svijet, za razliku od osjetnog odnosno fizičkog, koji je promjenjiv i neistinit. ⁸⁵ Prema tome, Nietzscheova tvrdnja o smrti boga znači da je metafizički svijet izgubio svaku snagu. Gubitkom snage metafizičkog svijeta kao temelja čovjek ostaje bez oslonca, što uzrokuje osjećaj besmisla, a iz čega proizlazi nihilizam. Štoviše, prema Heideggerovu mišljenju, Nietzsche metafizički tumači zapadnu metafiziku »kao uspon i odvijanje nihilizma«. ⁸⁶ Stoga Heidegger polazi u razmatranje nihilizma. Na mjesto autoriteta boga stupa um koji označava višestruke izmjene bitno vezane za čovjeka, pri čemu se misli na preobrazbu najvišeg cilja vječnog blaženstva u sreću većine, nadomještanje uloge religije oduševljenjem kulturom te prijenos osobine stvaralaštva s boga na čovjeka. ⁸⁷ Um dakle dirigira svojevrsnom preobrazbom, ili prevrednovanjem, »vrhovnih vrijednosti«. Prevrednovanje se događa prvenstveno zbog »obezvredivanja« (vrijedećih) vrhovnih vrijednosti, ⁸⁸ što je pak početna odredba Nietzscheova shvaćanja nihilizma. ⁸⁹ Prema obezvredivanju vodi to što vrhovne vrijednosti gube opravdanost:

---

⁸³ Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 49. Usp. Martin Heidegger, »Nietzsches Wort 'Gott ist tot'«, u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970. Holzwege*, str. [209]-267, na str. [209]: »(...) als die Metaphysik durch Nietzsche in gewisser Weise sich selbst ihrer eigenen Wesenmöglichkeit beraubt.« Usp. isto, str. 93-94, 101. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 437. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 21. Usp. Heidegger, *Mindfulness*, str. 341.

⁸⁴ Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 57. Usp. Heidegger, »Nietzsches Wort 'Gott ist tot'«, str. 217: »Nietzsches Gegenbewegung gegen die Metaphysik ist als die bloße Umstülpung dieser die ausweglose Verstrickung in die Metaphysik, so zwar, daß diese sich gegen ihr Wesen Abschnürt und als Metaphysik ihr eigenes Wesen nie zu denken vermag.« Usp. isto, str. 72, 80. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 17, 20. Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 174. Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 18. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 325, 344.

⁸⁵ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 57, 60, 90, 101.

⁸⁶ Isto, str. 49. Usp. isto, str. 52, 59, 61, 63, 90, 104: Heidegger navodi da je metafizika kao epoha povijesti bitka samog u svojoj biti nihilizam, dok je nihilizam povijest koja otpočinje s bitkom samim. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 21.

⁸⁷ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 61. Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 34.

⁸⁸ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 64.

⁸⁹ Isto, str. 62-63: Vrhovne vrijednosti ovdje u smislu boga, nadosjetilnog svijeta, ideala i ideja te ciljeva i razloga »koji određuju i nose sve biće«. Usp. isto, str. 64: Nietzsche pod nihilizmom shvaća obezvredivanje, ali i prevrednovanje vrijednosti. Usp. isto, str. 90.

idealni se svijet ne ozbiljuje u realnom.⁹⁰ Dakle, nihilizam je dvojak proces koji se sastoji u obezvređivanju i prevrednovanju vrhovnih vrijednosti. Pritom je ključno uvidjeti da obje sastavnice tog procesa ostaju u oblasti vrijednosti, što znači da je nihilizam kao takav za vrijednosti nužno vezan. Heidegger ističe da je shvaćanje Nietzscheova pojma vrijednosti presudno za shvaćanje njegove tvrdnje »bog je mrtav«, pojma nihilizma te, konačno, njegove metafizike.⁹¹

Vrijednost kao pojam, doznajemo od Heideggera, aktualnost dobiva u 19. stoljeću, a tijekom vremena postaje »nadomjestkom za metafizičko«.⁹² Vrijednost je prema njegovoj odredbi »opredmećenje ciljeva za potrebe predstavljajućeg samousmjerenja u svijetu kao slici«.⁹³ Kao točka gledišta vrijednost »nešto smjera«, biva postavljena od nekog gledišta i za njega, no ona predstavljanjem – jer vrijednosno gledanje gleda tek ako si je ono što se gleda predstavilo – postaje ono o čemu se u gledanju radi.⁹⁴ S vrijednostima se postavljaju uvjeti održavanja i stupnjevanja, što su supripadne temeljne crte života: stupnjevanje označava volju za rastom, a održavanje je života u službi stupnjevanja.⁹⁵ Tim temeljnim crtama života biće je »kompleksna tvorba života«, a život se, postavljajući očista za živo biće, pokazuje kao onaj koji postavlja vrijednosti.⁹⁶ Mjerenjem bića prema vrijednostima – koje se postavljaju za cilj djelovanja uopće – stvara se koncept »kulture«, prema kojem vrijednosti dobivaju »kulturni« predznak te tako postaju izrazom najviših ciljeva stvaranja u kontekstu samoosiguranja čovjeka kao subjekta.⁹⁷ Štoviše, kultura postavljena kao »cilj« znači da se može postaviti kao sredstvo vladavine čovjeka nad Zemljom.⁹⁸ Nietzsche razmatranje o vrijednostima smješta u oblast »bivanja«, određivši pritom bivanje kao ono što prožima biće kao biće, a time i kao temeljnu crtu svega zbiljskog: ono što na taj način određuje biće on razumije kao »volju za moć«.⁹⁹ Dakle, život utemeljen na bivanju kao volji za moć znači da ona postavlja vrijednosti: »Volja za moć je temelj nužnosti

---

⁹⁰ Isto, str. 62-63, 93-94, 101.

⁹¹ Isto, str. 62, 67-68.

⁹² Isto, str. 67.

⁹³ Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 34. Usp. Heidegger, »Die Zeit des Weltbildes«, str. 101-102: »Der Wert ist die Vergegenständlichung der Bedürfnisziele des vorstellenden Sicheinrichtens in der Welt als dem Bild.« Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 345: Vrijednost kao smisao koji čovjek nameće svijetu.

⁹⁴ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 68: Prema Heideggeru, vrijednost je vrijednost tek ako je predstavljena i postavljena kao ono o čemu se radi.

⁹⁵ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 69.

⁹⁶ Isto, str. 70.

⁹⁷ Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 7, 34.

⁹⁸ Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 401.

⁹⁹ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 70, 76.

postavljanja vrijednosti i podrijetlo mogućnosti procjene vrijednosti.«¹⁰⁰ Prema tome, volja za moć pokazuje se kao temelj nihilizma jer u njoj leži mogućnost postavljanja vrijednosti uopće. Što Nietzsche misli sintagmom »volja za moć« moguće je, napominje Heidegger, razumjeti tek promišljanjem metafizičkog mišljenja, što znači promišljanjem povijesti zapadne metafizike.¹⁰¹ Volja hoće svoje htijenje, ona hoće samu sebe te se time nad sebe uspinje, dok moć ostaje moć samo stalnim vlastitim pojačavanjem; u sintagmi »volja za moć«, moć označava način na koji volja samu sebe hoće.¹⁰² Volja za moć mora postaviti uvjete održavanja i stupnjevanja moći, što će reći da je ona ta koja postavlja vrijednosti.¹⁰³ Budući da volja za moć kao nužnu vrijednost postavlja vlastito osiguranje opstanka, ona traži izvjesnost na način da se okružuje stvarima iz kojih u svakom trenutku može potvrditi svoju sigurnost.¹⁰⁴ Tako se i subjekt u Descartesovoj filozofiji zasniva na istini kao izvjesnosti: subjekt postaje samosvijest kao izvršitelj volje za moć, pri čemu se »subjektitet subjekta« određuje iz izvjesnosti svijesti.¹⁰⁵ Usponom koji je zadobila čovjekova svijest, on sebi suprotstavlja svijet, stoji pred njim; uzdizanjem svijesti uzdiže se suprotstavljanje predmetâ jer što je viši stupanj svijesti, to je isključenije iz svijeta svjesno biće.¹⁰⁶ Imajući to na umu, Heidegger ističe Nietzscheov zaključak da je izvjesnost kao načelo novovjekovne metafizike utemeljena u volji za moć, što pak omogućava uvid o značaju učenja o volji za moć pri razmatranju novovjekovne metafizike subjektiteta.¹⁰⁷ Budući da je temeljni stav metafizike volje za moć stav vrijednosti, a upravo volja za moć upravlja postavljanjem vrijednosti, ona se nameće kao istina metafizike.¹⁰⁸ Naime, u novovjekovnoj se metafizici bitak bića određuje kao volja u smislu »sebe-htijenja« odnosno »sebe-znanja«, prema čemu je biće ono koje sebe zna; biće se samom sebi predstavlja kao »misleće ja«, čime postaje subjektom »naprosto«.¹⁰⁹ Svako je biće kao biće u volji, ono jest kao voljno; biće jest samo na način volje,¹¹⁰ a volja se pokazuje kao ostvarivanje cilja u samoj sebi.¹¹¹ Tako postavljen subjekt

¹⁰⁰ Isto, str. 71. Usp. Heidegger, »Nietzsches Wort 'Gott ist tot'«, str. 231: »Der Wille zur Macht ist der Grund für die Notwendigkeit der Wertsetzung und der Ursprung der Möglichkeit der Wertschätzung.« Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 82, 90.

¹⁰¹ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 73.

¹⁰² Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 75, 76-77. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 464.

¹⁰³ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 77-78: Vrijednosti kao uvjeti održanja i stupnjevanja unutar bitka bića. Heidegger ističe da, iz perspektive metafizike, biće u svojem bitku kao volja za moć nužno znači biće koje postavlja vrijednosti. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 29-30: Moć kao ono što sve drugo određuje, a time i ljudske postupke.

¹⁰⁴ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 79-80, 86.

¹⁰⁵ Isto, str. 79, 91. Usp. isto, str. 95: Heidegger bit svijesti određuje kao samosvijest. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 441, 445-446. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 124: Svijest kao područje prezencije računajućih predmeta.

¹⁰⁶ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 102-103.

¹⁰⁷ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 79. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 445.

¹⁰⁸ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 82-83.

¹⁰⁹ Isto, str. 84, 91. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 428, 437, 444.

¹¹⁰ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 94. Usp. Martin Heidegger, »Wozu Dichter?«, u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970*. Holzwege, str. [269]-320, na str. 278: »(...)

Heideggera još jednom dovodi do novovjekovne metafizike određene subjektivitetom, pri kojem predstavljajući subjekt osigurava sebe i ono predstavljeno, a time i istina bića kao izvjesnost ima karakter sigurnosti; Heidegger sažima: »Novovjeka metafizika kao metafizika subjektiviteta misli bitak bića u smislu volje.«¹¹² Iz toga se ispostavlja svijest bezuvjetno svjesna sebe kao znanja koje se sastoji u tome što hoće volju za moć kao bitak bića, pri čemu se čovjeku nameće nužnost vrijednosnog ophođenja sa svijetom.¹¹³ Bitak kao vrijednost biva određen uvjetom volje za moć, čime je on »osiromašen u dostojanstvu svoje biti.«¹¹⁴ Naime, Heidegger smatra da se općenito označavanjem nečega kao vrijednosti to vrednovano lišava svojeg dostojanstva jer je svako vrednovanje subjektiviranje: vrednovanjem se, tvrdi on, vrednovano »pripušta« isključivo kao predmet za ocjenjivanje čovjeka.¹¹⁵ Heidegger smješta ispunjenje nihilizma upravo u situaciju u kojoj vrijednost ne dopušta bitku da bude bitak jer metafizika, uz to što ne misli na bitak, stvara privid da ga misli na najdostojniji način, određivši ga vrijednošću, a time svako pitanje o njemu postaje suvišno.¹¹⁶ Mišljenje u vrijednostima, nastavlja on, bitak odbacuje na stranu, ne dopušta mu da prebiva u svojoj istini.¹¹⁷ Uklanjanjem nadosjetnog svijeta te ustankom u subjektivitet čovjek se, dakle, bitno mijenja, pritom čineći biće predmetom te si osiguravajući opstanak radi svoje sigurnosti, koja hoće gospodariti nad bićem da bi odgovorila bitku bića – volji za moć.¹¹⁸ »Domišljanje« Nietzscheove metafizike zaista dovodi do promišljanja današnjeg čovjeka,¹¹⁹ kojim se propituje svijet u kojem otpočinje vladati bitak kao volja za voljom.¹²⁰ Pritom se

---

Das Seiende ist nicht erst und nur als Gewolltes, sondern es ist, insofern es ist, selbst in der Weise des Willens. Als Gewilltes nur ist es das im Willen je nach seiner Weise Wollende.« Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 344-345.

¹¹¹ Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 27. Usp. Heidegger, »Überwindung der Metaphysik«, str. [68]-98, na str. 87: »Der Wille ist in sich schon Vollzug des Strebens als Verwirklichung des Erstrebten«. Usp. Hubert L. Dreyfus, Charles Spinoza, »Highway bridges and feasts: Heidegger and Borgmann on how to affirm technology«, u: *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, str. 175-193, na str. 179.

¹¹² Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 84. Usp. Heidegger, »Nietzsches Wort 'Gott ist tot'«, str. 243-244: »Die neuzeitliche Metaphysik denkt als die Metaphysik der Subjektivität das Sein des Seienden im Sinne des Willens.« Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 95. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 437. Usp. isto, str. 445: »Volja kao osnovna karakteristika stvarnosti.« Usp. Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 46-47.

¹¹³ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 97: Vrijednost kao ona što određuje svako biće u njegovu bitku. Bitak koji je postao vrijednošću. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 445-446. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 110. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 27-28.

¹¹⁴ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 98. Usp. Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, str. 165.

¹¹⁵ Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 183. Usp. Hubert L. Dreyfus, »Heidegger on the connection between nihilism, art, technology, and politics«, u: Guigon (ur.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, str. 289-316, na str. 293: »So, far from giving meaning to our lives, thinking of what is important to us in terms of values shows us that our lives have no intrinsic meaning.«

¹¹⁶ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 99. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 161-162.

¹¹⁷ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 102.

¹¹⁸ Isto, str. 91, 101. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 110.

¹¹⁹ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 49-50.

¹²⁰ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 96, 108-109. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 20: Heidegger ističe da se bit volje za moć može pojmiti tek kada je polazište volja za volju.

ključnim pokazuje htijenje,¹²¹ kojeg je osnovna karakteristika dovođenje pred sebe i time određivanje svih načina uspostavljanja – htijenje kao namjerno prodiranje opredmećivanja.¹²² Htijenje kao takvo određuje bît novovjekovnog čovjeka, koji nastupa kao prodirući uspostavljač, namjernim prodiranjem postavljaajući svijet kao predmet; štoviše, Heidegger tvrdi da ljudsko htijenje može biti isključivo prisiljavajući sve unaprijed u svoje područje.¹²³ Volja za voljom želi osigurati samu sebe, a to čini sveopćim izračunavanjem i organiziranjem, dok osnovni oblik pojavljivanja volje za voljom Heidegger naziva tehnikom, pri čemu se njezino značenje poklapa s »dovršenom metafizikom«. ¹²⁴ Volja se, stoga, organizira u tehniku te se prema zemlji ophodi iskorištavanjem i promjenom, osigurava dominaciju čovjeka čije se djelovanje svodi na procjenu (ne)važnosti ovoga ili onoga za život te postavlja jednoobraznost kao sveopći kriterij.¹²⁵ Prema tome, tehnika neupitno preobražava praksu, a upravo se iz toga očituje i preobrazba metafizike u tehniku. Tehnika se iz te perspektive ispostavlja kao način otkrivanja koji ne dopušta druge načine.¹²⁶ Budući da se preobrazba prakse uvelike pokazuje u znanosti, jasno je zbog čega Heidegger veliku pažnju pridaje njezinu razmatranju. Utoliko se odnosu znanosti i tehnike valja još jednom vratiti.

2. 1. 3. Od znanosti i tehnike prema bîti tehnike kao po-stavi

Novovjekovna egzaktna znanost, napominje Heidegger, uspostavlja prirodu kao »izračunljivi sklop sila«, u skladu s čim je čovjek tehničkog razdoblja izazvan na otkrivanje¹²⁷ koje prirodi pristupa kao skladištu energetske »ostava« (*Bestand*).¹²⁸ Moderna je tehnika, naime, kao i ona

¹²¹ Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 29: Prema Heideggeru, volja za voljom dopušta samo jedan pravac mogućeg htijenja. Usp. Heidegger, »Überwindung der Metaphysik«, str. 88: »Die Einzigkeit des Seins zeigt sich auch im Willen zum Willen, der nur eine Richtung zulässt, in der gewollt werden kann.«

¹²² Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 105. Usp. Heidegger, »Wozu Dichter?«, str. 288: »Das hier genannte Wollen ist das Her-stellen und zwar im sinne des Vorsätzlichen Sichdurchsetzens der Vergegenständlichung.«

¹²³ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 106, 122.

¹²⁴ Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 17-19, 39. Usp. Heidegger, *Mindfulness*, str. 151, 153.

¹²⁵ Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 38-39. Usp. isto, str. 37: Budući da stvarnost počiva na jednoobraznosti planiranja, čovjek također mora ući u nju ako se želi nositi sa stvarnim. Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 44: Jednoobraznost kao instrument potpune, tehničke vladavine nad Zemljom. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 41. Usp. Heidegger, *Mindfulness*, str. 20. Usp. Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 34: Nietzsche je prvi spoznao trenutak u kojem se čovjek sprema preuzeti vlast nad zemljom u cjelini.

¹²⁶ Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 334. Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 49-50. Usp. Holden, »Introduction: Heidegger's Questions«, str. 5.

¹²⁷ Valja se podsjetiti Heideggerove odredbe tehnike kao načina otkrivanja.

¹²⁸ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 234, 239. Usp. isto, str. 231: »Ostava« kao način na koji bitstuje sve na što se odnosi izazivajuće otkrivanje. Usp. isto, str. 231-232: Premda Heidegger tvrdi da čovjek nikada nije »ostava«, on ga ipak smješta u njezinu sferu, što pojašnjava primjerom lugara: drvnoprerađivačka industrija postavlja lugara da bi ispostavljao celulozu, koja će postati papir, a koji će pak upotrijebiti razna glasila. Konačno, glasila sebe pokušavaju nametnuti javnom mišljenju. Iz toga proizlazi da se čovjek, skupina ljudi itd. prema drugom čovjeku, skupini ljudi itd. mogu ophoditi kao prema »ostavi«. Dakle, čini se opravdanim

starogrčka, otkrivanje, ali više ne ono koje je utemeljeno u pro-iz-vođenju: moderna je tehnika otkrivajuća u smislu izazivanja prirode na isporuku energije.¹²⁹ Zemlja se pomiče u središte ljudskog postavljanja te postaje sirovina, a priroda se javlja kao predmet tehnike jer tako hoće bit bitka.¹³⁰ Priroda čovjekovim predstavljanjem biva dovedena pred njega, čovjek prirodu uspostavlja k sebi.¹³¹ Izazivajuće otkrivanje vrši se oslobađanjem, transformacijom, akumulacijom, raspodjelom i prenošenjem energije, pri čemu je ključno postići najveću moguću korist uz najmanji mogući utrošak.¹³² Već u fizikalnoj teoriji prirode¹³³ vlada težnja prema »ispostavnom otkrivanju«, što će reći da, historijski gledano, novovjekovna prirodna znanost prethodi modernoj tehnici; no povijesno gledano,¹³⁴ do čega je Heideggeru prvenstveno i stalo, moderna tehnika nastupa ranije.¹³⁵ Time Heidegger dolazi do odgovora na otprije zadano pitanje:¹³⁶ »Moderna tehnika mora primjenjivati egzaktnu prirodnu znanost zato što bit te tehnike počiva u po-stavi.«¹³⁷ Po-stavu (*Ge-stell*), koju dakle smatra biti tehnike, Heidegger određuje kao

---

zaključiti da čovjek ipak može biti »ostava«. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 35: »In his own way, the human is a piece of the standing reserve«. Usp. isto, str. 39. Usp. Heidegger, »Doba slike svijeta«, str. 9-10. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 107. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 31-32. Usp. Heidegger, »Science and Reflection«, str. 173. Usp. Guigon, »Introduction«, str. 20. Usp. Achterhuis, »Introduction: American Philosophers of Technology«, str. 7. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 109. O tom problemu vidi i: Richardson, *Heidegger*, str. 331-332, 335; Dreyfus, »Heidegger on the connection between nihilism, art, technology, and politics«, str. 305; Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 46; Borgmann, »Technology«, str. 429; Holden, »Introduction: Heidegger's Questions«, str. 4; Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 2, 21, 39; [Dreyfus, Wrathall], »Volume Introduction«, str. xiii; Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, str. 167.

¹²⁹ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 228-229, 234. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 26. Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 38, 49, 51-52. Usp. Holden, »Introduction: Heidegger's Questions«, str. 2-3. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse*, str. xiv. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 12, 72, 130, 135. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 112.

¹³⁰ Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 95-96. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 107.

¹³¹ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 104-105. Usp. Heidegger, »Wozu Dichter?«, str. 288: »Der Mensch stellt die Welt aus sich zu und die Natur zu sich her.« Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 21: »Technology, and our advanced understanding of things, brings all entities to a fullest presence for us, in the maximal control we have over them, by having slotted each into place in a framework, theoretical and practical.«

¹³² Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 229-230. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 17: »Erschließen, umformen, speichern, verteilen, umschalten sind Weisen des Entbergens.« Usp. Dreyfus, Wrathall, »Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life«, str. 13.

¹³³ Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 329-330: Fizika u znanost ubacuje matematičko načelo, koje pak stvara metodu moderne znanosti. Ta metoda određuje djelatnost znanosti. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 110.

¹³⁴ Povijesno u smislu biti koja vlada tehnikom; tehnika kao dovršena metafizika. Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 237: Prema Heideggeru, bit sve povijesti određuje se iz usuda, a usud otkrivanja uvijek vlada čovjekom. Usp. Heidegger, »Okret«, str. 252: Heidegger napominje da ljudi povijest misle iz događanja (historijski), umjesto »iz njezina bitnog podrijetla iz usuda.« Usp. isto, str. 258. Usp. Heidegger, »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, str. 52. Usp. Heidegger, »Science and Reflection«, str. 158: »(...) we must free ourselves from the historiographical representation of history.«

¹³⁵ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 235. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 13, 329. Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 49. Usp. Borgmann, »Technology«, str. 426.

¹³⁶ Vidi str. 9, redak 6-8 ovog rada.

¹³⁷ Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 236. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 24: »Weil das Wesen der modernen Technik im Ge-stell beruht, deshalb muß diese die exakte Naturwissenschaft verwenden.«

»izazivajući nagovor« koji čovjeka sabire na to da ono zbiljsko otkriva kao »ostavu«. ¹³⁸ Po-stava pokazuje odnos čovjeka i bitka u tehničkom svijetu, odnos koji određuje ustroj našeg doba; ona je bivstvenija od atomske energije i svih strojeva, koji pak nisu sama tehnika, već samo instrumenti upravljanja njezine biti, dakle po-stave. ¹³⁹ U tom sklopu tehničkog svijeta priroda unaprijed pripada »ostavi« unutar po-stave. ¹⁴⁰ Po-stava je, dakle, nešto što unaprijed određuje svaku mogućnost »ostave«, odnosno svaku mogućnost, najprije poimanja prirode kao nagomilanih resursâ, a zatim i proračunatog odlaganja tih resursâ za svaku možebitnu upotrebu u bližoj ili daljoj budućnosti. Iz te perspektive, po-stava biva kao svojevrsna konstrukcija, koja je unaprijed zadana osnova svega onog što uopće može biti; ako nešto uopće jest, ono jest na način po-stave, kao »ostava«, budući da se veže za unaprijed danu i sveprožimajuću konstrukciju. Vladavina po-stave, u smislu izazivanja na ispostavu, prema Heideggerovu sudu pripada onome što on naziva »usudom«, određivši ga kao »zbirno púćenje, koje čovjeku (...) pokazuje put otkrivanja«. ¹⁴¹ Ukoliko usud vlada na način po-stave, utoliko Heidegger u njemu prokazuje dvojaku »krajnju opasnost« (*höchste Gefahr*): s jedne strane, stvara se privid da čovjek posvuda susreće samo sebe u smislu da ono što susreće postoji samo ako je on to napravio, dok je s druge strane spriječena svaka druga mogućnost otkrivanja, što se prije svega odnosi na prikriivanje pro-iz-vođenja. ¹⁴² Svako otkrivanje po-stave najprije karakterizira osiguravanje nje same, čime se

---

Usp. Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 59: Heidegger naglašava da današnje znanosti spadaju u područje biti moderne tehnike (ali ne jednostavno u tehniku). Usp. Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, str. 23.

¹³⁸ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 233-234, 236-237, 242-243. Usp. Heidegger, »Okret«, str. 251. Usp. Heidegger, »Stav identiteta«, str. 292. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 29, 31, 38. Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 44, 49, 60-61, 63. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 161. Usp. Dreyfus, »Heidegger on the connection between nihilism, art, technology, and politics«, str. 305-306. Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 37, 44-45. Usp. Godzinski Jr., »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, str. [3]-[5]. Usp. [Dreyfus, Wrathall], »Volume Introduction«, str. xiii.

¹³⁹ Usp. Heidegger, »Stav identiteta«, str. 293. Usp. Martin Heidegger, »Der Satz der Identität« u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Identität und Differenz*, Band 11, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2006), str. [31]-50, na str. 44: »Dasjenige, worin and woher Mensch und Sein in der technischen Welt einander an-geben, spricht an in der Weise des Ge-Stells. (...) Das Ge-Stell ist, falls wir jetzt noch so sprechen dürfen, seiender den alle Atomenergien und alles Maschinenwesen, seiender als die Wucht der Organisation, Information und Automatisierung.« Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 107-108. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 32-33. Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 326-329. Usp. Guigon, »Introduction«, str. 20: »The characteristic of our age is that being's inevitable withdrawal has been aggravated into complete 'abandonment' in the form of modern technology.«

¹⁴⁰ Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 39-40.

¹⁴¹ Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 237. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 25: »Wir nennen jenes versammelnde Schicken, das den Menschen erst auf einen Weg des Entbergens bringt, das Geschick.« Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 238.

¹⁴² Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 239, 240. Usp. isto, str. 242: Heidegger otkrivanje objašnjava kao usud koji se dijeli na pro-iz-vodeće i izazivajuće otkrivanje te se dodjeljuje čovjeku. Po-stava prijete uskraćivanjem izvornijeg otkrivanja. Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 50, 54-55. Usp. Borgmann, »Technology«, str. 429. Usp. Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, str. 53.

prikriva ne samo otkrivanje kao pro-iz-vođenje, nego i otkrivanje kao takvo, a time i ono u čemu se stječe neskrivenost, dakle istina: bît je tehnike opasnost jer onemogućava istinu.¹⁴³ Opasnost Heidegger naziva epohom bitka, koji bitstvuje kao po-stava.¹⁴⁴ Naime, vrijeme je tehnike opasno zbog »odsustva bogova«, za kojima prema Heideggeru valja ponovno osjetiti potrebu jer se u odnosu na njih pokazuje naš odnos prema bitku; odsustvo bogova pokazuje čovjekovu nemogućnost dopuštanja smisla koji nije sâm stvorio.¹⁴⁵ Tehniku, stoga, valja promisliti kao »temeljni ontološki fenomen koji sada zaokuplja povijesni prostor nekad zaokupljen 'onim božanskim'«. ¹⁴⁶ Budući da je bît tehnike u konačnici sâm bitak, koji se otputio u po-stavu, čovjek tehnikom ne može ovladati – suprotno bi značilo da je on gospodar bitka.¹⁴⁷ Štoviše, upravo vladavina tehnike, vidljiva na svim područjima života, obilježava sve što jest.¹⁴⁸ Naime, prema Heideggeru, bît se samog života predaje tehničkom uspostavljanju, kojim čovjek postaje subjekt, a svijet prelazi u stanje ljudskog naređenja.¹⁴⁹ Opredmećivanjem stvari ne mogu pokazati svoju vlastitost, a čovjek je sâm u rastućoj opasnosti da postane pukim materijalom i funkcijom opredmećivanja.¹⁵⁰ Opasnost je (sebe)htijenje u bezuvjetnom uspostavljanju kao

¹⁴³ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 230, 240. Usp. Heidegger, »Okret«, str. 251, 254, 257. Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 51. Usp. Holden, »Introduction: Heidegger's Questions«, str. 5. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 22. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 111.

¹⁴⁴ Usp. Heidegger, »Okret«, str. 255. Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 58. Usp. Holden, »Introduction: Heidegger's Questions«, str. 4.

¹⁴⁵ Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 23, 324, 337-338: »Indeed the very divinity of gods is owing to a more ultimate 'holiness' belonging to being.« Usp. isto, str. 339-341, 350, 353: »Thus when Heidegger speaks of waiting for gods, he means waiting for a new understanding of being, opening a world in which gods 'are there.'« Usp. isto, str. 355-358. Usp. Dreyfus, »Heidegger on the connection between nihilism, art, technology, and politics«, str. 310. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 22, 137. Usp. Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, str. 171.

¹⁴⁶ Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, str. 12. Moj prijevod.

¹⁴⁷ Usp. Heidegger, »Okret«, str. 252. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 461. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 107. Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 167. Usp. Heidegger, »Positionality«, str. 37. Usp. Heidegger, »The Danger«, str. 57. Usp. Heidegger, *Mindfulness*, str. 152: »All modern control of technicity, all claim to wanting to be its master, is thus only an illusion that covers up – pretty badly at that – the metaphysical enslavement to technicity.« Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 244. Usp. Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 20, 154. Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 113.

¹⁴⁸ Martin Heidegger, »Onto-teo-loški ustroj metafizike«, u: *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, str. [297]-318, na str. 304-305. Usp. Martin Heidegger, »Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik«, u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Identität und Differenz*, Band 11, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2006), str. [51]-79, na str. 60: »Was jetzt ist, wird durch die Herrschaft des Wesens der modernen Technik geprägt, welche Herrschaft sich bereits auf allen Gebieten des Lebens durch vielfältig benennbare Züge wie Funktionalisierung, Perfektion, Automatisierung, Bürokratisierung, Information darstellt.« Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 14.

¹⁴⁹ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 107-108. Usp. Heidegger, »Wozu Dichter?«, str. 290: »Sogar schon dieses, daß der Mensch zum Subjekt und die Welt zum Objekt wird, ist eine Folge des sich einrichtenden Wesens der Technik, nicht umgekehrt.« Usp. Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 52.

¹⁵⁰ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 108, 111. Usp. Dreyfus, Wrathall, »Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life«, str. 13.

prodiranje unutar svijeta koji je dozvoljen samo kao volja.¹⁵¹ Izmišljene tvorbe izračunatih predmeta uspostavljene su za iskorištavanje, ono obračunato postaje robom te se ostvaruje ono što Heidegger naziva »kružnim kretanjem iskorištavanja« (*Kreisbewegung der Vernutzung*).¹⁵² Kada se bît istine poima kao izvjesnost u kojoj ljudsko predstavljanje najprije postaje sigurno u sâmo sebe, započinje »pustošenje zemlje« (*Verwüstung der Erde*).¹⁵³ Čovjekov odnos prema sebi i svemu što jest najviše biva ugrožen upravo stavom da tehničko uspostavljanje svijet dovodi u red.¹⁵⁴ Taj je stav ono što prvotno omogućuje da se tehnički svijet »i nadalje (...) osigurava u svojoj metafizičkoj prevlasti«. ¹⁵⁵ Opisanim stanjem stvari nameće se pitanje: kako mu pristupiti; postoji li zadovoljavajuće »rješenje«?

2. 1. 4. Smjernice k »slobodnom odnosu« spram tehnike

Pitanje je o tehnici pitanje o dvoznačnoj konstelaciji u kojoj se stječe otkrivanje i skrivanje; krajnja opasnost po-stave, naime, krije pripadnost čovjeka onome što se »obistinjuje« (*Gewährende*), dakle onome što prema Heideggeru čuva neskrivenost i skrivenost sve bîti na zemlji, a to »obistinjavajuće« on naziva »spasonosnim« (*Rettende*).¹⁵⁶ Što smo bliže opasnosti, što smo više »oni koji pitaju«, to smo bliže »spasonosnom«. ¹⁵⁷ U opasnosti se krije mogućnost okreta,¹⁵⁸ utemeljena u mišljenju, u kojem se pak stječe prebolijevanje po-stave.¹⁵⁹ Upravo mišljenju¹⁶⁰ Heidegger namjenjuje mjesto čuvanja bîti bitka, »čekanja« istine bitka, pri čemu je

¹⁵¹ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 111, 113.

¹⁵² Isto, str. 127, 133. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 36.

¹⁵³ Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 39. Usp. Heidegger, »Überwindung der Metaphysik«, str. 97: »Die Verwüstung der Erde beginnt als gewollter, aber in seinem Wesen nicht gewußter und auch nicht wißbarer Proceß zu der Zeit, da das Wesen der Wahrheit sich als Gewißheit umgrenzt, in der zuerst das menschliche Vorstellen und Herstellen seiner selbst sicher wird.«

¹⁵⁴ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 113. Usp. Heidegger, »Wozu Dichter?«, str. 295: »Was den Menschen in seinem Wesen bedroht, ist die Meinung, das technische Herstellen bringe die Welt in die Ordnung.«

¹⁵⁵ Usp. Heidegger, »Stav identiteta«, str. 296. Usp. Heidegger, »Der Satz der Identität«, u: Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Identität und Differenz*, str. 49.

¹⁵⁶ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 244-245. Usp. Dreyfus, »Heidegger on the connection between nihilism, art, technology, and politics«, str. 305, 308. Usp. Godzinski Jr., »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, str. [5]-[7].

¹⁵⁷ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 247. Usp. Heidegger, »Okret«, str. 257.

¹⁵⁸ Usp. Heidegger, »Okret«, str. 257: Heidegger razlaže da se okretom zaborava stječe uvid svijeta u napuštenost stvari, koja pak biva vladavinom po-stave; uvid svijeta u po-stavu kao uvid istine u nezbiljski bitak. Uvidom se rasvjetljuje po-stava.

¹⁵⁹ Isto, str. 254-256.

¹⁶⁰ Heidegger opsežno tematizira svoje viđenje mišljenja u djelu *Što se zove mišljenje?*, pri čemu čovjeka, određivši ga umnim živim bićem, naziva onim koji može misliti; no sama mu sposobnost za mišljenje ne jamči mogućnost mišljenja jer samo ako voli i pazi na ono što treba promisliti, tvrdi Heidegger, čovjek može misliti (str. 11-12, 61). Ono što treba promisliti je, nastavlja, ono dvojbeno, koje daje misliti, koje čovjeka »zove« misliti (str. 12, 95). Čovjek biva pozvan u bît mišljenja, određenog kao »posvećivanje pozornosti«, iz bitka, određenog kao »prisustvo prisutnog«: mišljenje i bitak su-pripadaju (str. 158-9). Naime, prema Heideggeru, čovjek je sposoban za mišljenje tek iz upute u mišljenje jer svaki se put mišljenja, da bi se uopće moglo nazvati mišljenjem, kreće

čuvanje istine »spasonosno«; čovjek je kao pastir bitka od njega pozvan u čuvanje njegove istine.¹⁶¹ Naime, Heidegger smatra da čovjek pripada biti bitka, koja ga treba da bi bitak ostao očuvan, da bi utemeljio svoju istinu u biću, prema čemu i bit tehnike treba čovjeka da bi se uputila k promjeni svojeg usuda.¹⁶² No budući da je vrijeme mišljenja »neko drugo od ovog vremena računanja«¹⁶³ jer umjesto onoga što je svijet iz sebe poklanjao, sve se više provlači ono predmetno tehničke vladavine pri čemu ljudi sve »donoseći-k-sebi« zemlju isključivo iskorištavaju,¹⁶⁴ kojim putem valja kročiti? Heidegger smjernicu zadaje još jednom razrađujući starogrčki pojam τέχνη, podsjećajući da njegovo značenje podrazumijeva među ostalim i umjetnost, koja je pak iz perspektive starih Grka u sferi približavanja nazočnosti bogova, odnosa božanskog i ljudskog usuda; za Heideggera to znači da umjetnost održava slobodan dodir s bitkom.¹⁶⁵ Umjetnost je za stare Grke jedino, a mnogostruko otkrivanje, ponizno prema čuvanju istine, koje nosi ime τέχνη jer pripada u ποιήσις.¹⁶⁶ Prema Heideggerovu sudu, upravo umjetnost sadrži naročitu alternativu tehnici.¹⁶⁷ Pri razmatranju umjetnosti posebno mu je važna pjesnička sastavnica jer, smatra on, pjesničko obilježava svaku umjetnost te »izvodi ono istinito u sjaj onoga (...) što najčišće iz-sijava«.¹⁶⁸ Heidegger dakle put prema slobodnom odnosu prema tehnici ocrta u svezi mišljenja i pjevanja, koja se ostvaruje u pjesništvu.¹⁶⁹ Štoviše, mišljenje i pjesništvo potječu iz istog izvora, zbog čega, na svoje zasebne načine, govore istu istinu bitka.¹⁷⁰ Baš pjesnike, za koje tvrdi da se opiru tehničkom shvaćanju bitka, Heidegger smatra smrtnicima koji kao otuđeni umjetnici paze na tragove, koji tragaju za »odsutnim bogovima«, a time utiru

---

unutar odnosa su-pripadnosti bitka i biti čovjeka (str. 84, 90). Uz to, Heidegger uspostavlja bitnu poveznicu između mišljenja i pjesništva, određivši mišljenje »govorom jezika i izvornim kazivanjem« te ga tako približivši pjesništvu: mišljenje i pjesništvo oblici su bitnog kazivanja (str. 97, 166-167). Valja istaknuti i to da Heidegger smatra da sve istinski mišljeno mora ostati višeznačno jer upravo višeznačnost mišljenju daje na strogoći (str. 78). Značaj koji Heidegger pridaje mišljenju postaje jasan njegovom odredbom mišljenja kao »filozofske, nadhistorijske spoznaje vječnih istina« (str. 168).

¹⁶¹ Usp. Heidegger, »O humanizmu«, str. 177. Usp. Godzinski Jr., »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, str. [7].

¹⁶² Usp. Heidegger, »Okret«, str. 252. Usp. Heidegger, »Stav identiteta«, str. 290, 293-295. Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 467.

¹⁶³ Heidegger, »Stav identiteta«, str. 296. Usp. Martin Heidegger, »Der Satz der Identität«, str. 49.

¹⁶⁴ Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 426. Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 110. Usp. Hajdeger, »Prevladavanje metafizike«, str. 38-39.

¹⁶⁵ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 245-246. Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 165-166. Usp. Dreyfus, Wrathall, »Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life«, str. 12. Usp. Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, str. 171.

¹⁶⁶ Usp. Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 246. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 35: »Und die Kunst heiß nur τέχνη. Sie war ein einziges, vielfältiges Entbergen. (...) fügsam dem Walten und Verwahren der Wahrheit.« Usp. Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 112: »Umjetnost nije bila područje kulturnog stvaranja, već je sama bila mnogostruko raskrivanje u službi očuvanja istine.«

¹⁶⁷ Usp. Borgmann, »Technology«, str. 424, 429. Usp. [Dreyfus, Wrathall], »Volume Introduction«, str. xii.

¹⁶⁸ Heidegger, »Pitanje o tehnici«, str. 246. Usp. Heidegger, »Die Frage nach der Technik«, str. 36.

¹⁶⁹ Usp. Pejović, »Martin Heidegger«, str. 156: Pjesništvo kao »sačinjanje istine u kojem se sastaju mišljenje i pjevanje kao dva susjedna stabla sačinjanja«. Usp. [Dreyfus, Wrathall], »Volume Introduction«, xiv.

¹⁷⁰ Usp. Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 167-168.

put drugim smrtnicima prema obratu.¹⁷¹ Bit će da je tomu tako uvelike zbog toga što, birano ističući riječi Friedricha Hölderlina (1770-1843), Heidegger napominje da čovjek »pjesnički stanuje« (*dichterisch wohnet*) na zemlji, a stanovati prema njegovu mišljenju znači biti ograđen u slobodan prostor koji pošteđuje stvari, dajući polje njihove biti.¹⁷² Dakle, osnovna je karakteristika stanovanja pošteđivanje, koje se ispunjava kada nešto ostavljamo u njegovoj biti,¹⁷³ u kojem je slučaju potreban iskorak iz tehničkog ophođenja sa svijetom. Naime, čuvanjem biti zasniva se put prema stvarima kao stvarima, koji može otpočeti jedino napuštanjem predstavljanja odnosno objašnjavanja jer predstavljanje prisutnog kao predmetnog do stvari kao stvari ne dopire.¹⁷⁴ Stanovanje u smislu obitavanja ljudi na zemlji događa se kao pošteđivanje onoga što Heidegger naziva »četvorstvom« (*Geviert*),¹⁷⁵ prema čemu je pošteđivanje jednako čuvanju »četvorstva« u njegovoj biti.¹⁷⁶ Čovjekov je zadatak prema Heideggeru učiti se životu otvorenom spram »četvorstva«, koje nam pomaže u potrazi za netehničkim načinom »pjesničkog stanovanja«, čime on konačno postiže »slobodan odnos« prema tehnici.¹⁷⁷ Čuvanje za čovjeka znači »oslušivanje jezika« drugačijeg negoli je onaj tehničkog svijeta.¹⁷⁸ »Stanovanje, kao pošteđivanje, četvorstvo sklanja«, nastavlja Heidegger, »u ono pri čemu prebivaju smrtnici: u stvari.«¹⁷⁹ Budući da ona izaziva ostavu, koja dakako nema

¹⁷¹ Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 86-87. Usp. Heidegger, »Wozu Dichter?«, str. 272: »Dichter sind die Sterblichen, die mit Ernst den Weingott singend, die Spur der entflohenen Götter spüren, auf deren Spur bleiben und so den verwandten Sterblichen den Weg spuren zur Wende.« Usp. Richardson, *Heidegger*, str. 354. Usp. Guigon, »Introduction«, str. 24.

¹⁷² Usp. Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 246. Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 88. Usp. Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, str. 151: »Das eigentliche Schonen ist etwas *Positives* und geschieht dann, wenn wir etwas eigens in sein Wesen zurückbergen, es entsprechend dem Wort freien: einfrieden.« Usp. Guigon, »Introduction«, str. 25. Usp. Borgmann, »Technology«, str. 425: Filozofija i pjesništvo za Heideggera snagu dobivaju, napominje Borgmann, pod okriljem ruralnosti i prirode; iz čega zaključuje da je Hölderlin Heideggeru važan jer su rođeni u istoj pokrajini te su inspiraciju izvlačili iz sličnih lokalnih izvora. Usp. Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, str. 26: Filozofsko-pjesnička mudrost kao ono što omogućuje slobodniji odnos prema tehničkom svijetu.

¹⁷³ Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 88. Usp. Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, str. 151: »Wohnen, zum Frieden, gebracht sein, heißt: eingefriedet bleiben in das Freie, d.h. in das Freie, das jegliches in sein Wesen schont.«

¹⁷⁴ Usp. Martin Heidegger, »Stvar«, u: Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, str. [197]-218, na str. 202, 213.

¹⁷⁵ Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 88-89: Stanovanje kao obitavanje smrtnikâ na zemlji podrazumijeva stanovanje pod nebom, dok ta određenja znače i »ostajanje pred božanstvima« te »pripadanje ljudskoj zajednici«. Dakle, »četvorstvo« čine zemlja i nebo, božanstva i smrtnici. Usp. Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, str. 151-152.

¹⁷⁶ Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 90. Usp. Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, str. 153: »Im Retten der Erde, im Empfangen des Himmels, im Erwarten der Göttlichen, im Geleiten der Sterblichen ereignet sich das Wohnen als das viervältige Schonen des Gevierts.«

¹⁷⁷ Usp. [Dreyfus, Wrathall], »Volume Introduction«, xiv.

¹⁷⁸ Usp. Dreyfus, Wrathall, »Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life«, str. 14.

¹⁷⁹ Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 90. Usp. Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, str. 153: »Das Wohnen als Schonen verwahrt das Geviert in dem, wobei die Sterblichen sich aufhalten: in den Dingen.« Usp. Borgmann, »Technology«, str. 429.

nikakvu inherentnu vrijednost, tehnika nema veze sa stvarima u istinskom smislu.¹⁸⁰ Upravo je prebivanje pri stvari¹⁸¹ jedini način na koji se ostvaruje »četverostruko prebivanje u četvorstvu«, koje znači spašavanje zemlje, primanje neba, očekivanje božanstva i praćenje smrtnika.¹⁸² To je ujedno i Heideggerov – ustvari vrlo kriptičan – putokaz za iskorak iz ophođenja sa svijetom koje je navlastito modernoj tehnici. Međutim, izostanak Heideggerova »konkretnog« odgovora po pitanju tehnike ne treba čuditi uzevši u obzir njegovu misao da ono mišljeno svakog mislioca moramo prihvatiti kao *neiscriptno*, budući da on sam ne može izreći ono što je najviše njegovo: to, naime, nije njegovo vlasništvo, već pripada samom bitku.¹⁸³ Mora nas, nastavlja Heidegger, »zaprepatiti« ono što u mišljenju ostaje nemišljeno jer kažljiva riječ svoje značenje dobiva iz onoga što ostaje nekažljivo.¹⁸⁴ Upravo je nemišljeno, zaključuje, »najviši dar koje neko mišljenje može darivati«. ¹⁸⁵ Prema tome, moguće je zaključiti da Heidegger čovjeka poziva na samostalni put prema onom nemišljenom – na samostalni put prema izvornijem odnosu spram bitka.

2. 2. Marcuseovo poimanje tehnike

Marcuse je jedan od prvih teoretičara novih oblika tehničke i političke dominacije, što čini dio njegova filozofskog sustava koji se općenito kreće u dijalektičkoj sferi dominacije i emancipacije.¹⁸⁶ U potpunosti se etablirao kao teoretičar tehnike svojim kapitalnim djelom *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, u kojem opširno razrađuje kritiku tehnološke dominacije, koja se u općim crtama uspostavlja stvaranjem lažnih potreba, a istovremeno sustavnim smanjivanjem mogućnosti za kritičku misao i otpor.¹⁸⁷ Njemačko-američki filozof ni u kojem slučaju nije tehnofob, budući da smatra da se u preobrazbi i razvitku tehnike zajedno sa znanošću krije mogućnost humanije civilizacije.¹⁸⁸ Međutim, njegova kritika tehnike, utemeljena u povijesnoj društvenoj djelatnosti, naglasak stavlja na

¹⁸⁰ Usp. Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, str. 52.

¹⁸¹ Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 91-93: »Napravljenu stvar« Heidegger lucidno prikazuje na primjeru mosta: obale se, navodi Heidegger, pojavljuju kao obale tek kada se most izvije nad rijekom, one se odnose jedna prema drugoj zahvaljujući mostu. Most prinosi rijeci zajedno s obalama i prostranstva koja su iza njih; on među tim prostranstvima, rijekom, i obalama uspostavlja susjedstvo. Nadalje, most »sakuplja« zemlju kao kraj oko rijeke, pritom prateći rijeku kroz polja. Most je spreman za sve uvjete »nebeskog« vremena. On rijeci prepušta njezin tok, a smrtnicima omogućuje njihov put. Most prati ljude. »Most, na svoj način, k sebi prikuplja zemlju i nebo, božanstva i smrtnike.« Usp. Heidegger, »Bauen Wohnen Denken«, str. 154-156. Usp. Hubert L. Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, str. 168.

¹⁸² Usp. Hajdeger, »Građenje, stanovanje, mišljenje«, str. 90-91, 99.

¹⁸³ Usp. Hajdeger, *Niče*, str. 462. Usp. Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 81.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ Heidegger, *Što se zove mišljenje?*, str. 81.

¹⁸⁶ Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 3, 5-6, 37. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 75.

¹⁸⁷ Usp. Abromeit, Cobb, »Introduction«, str. 12, 20.

¹⁸⁸ Isto, str. 20-21.

njezino ideološko usmjerenje: tehnološka je racionalnost način otkrivanja i omogućavanja svijeta za dominaciju, što znači da za Marcusea tehnika nije ništa tehničko, nego način na koji se svijet uopće otkriva kao smislen.¹⁸⁹ Dakle, Marcuseova kritika tehnike polazi od njezina razumijevanja kao načina otkrivanja svijeta.¹⁹⁰ Kritikom tehnike on dolazi do kritike društva; naime, društvo je ono koje propušta tehniku usmjeriti prema emancipaciji.¹⁹¹ Navedeno proizlazi iz Marcuseova temeljnog zadatka, koji se sastoji u razmatranju suvremene dominacije, a koja je pak opsežan fenomen ocrtan u sustavu »ekonomije, politike, tehnike, društvene organizacije i kulture«.¹⁹² Dominacija se prokazuje sve iracionalnijim mišljenjem i ponašanjem, kojim se stvara okružje u bitnom štetno za život i razvoj ljudskog organizma; ta iracionalnost je ustvari »tehnološka racionalnost«, koja pak zasjenjuje onu odista ljudsku.¹⁹³ Tehnološkom racionalnošću narušava se kritička sposobnost pojedinca i podvrgava ga se uvijek rastućoj dominaciji tehničko-socijalnog aparata.¹⁹⁴

2. 2. 1. Terminološka napomena

Marcuse u svojim spisima eksplicitno razmatra i tehniku (*technics*) i tehnologiju (*technology*), no ovaj rad polazi od toga da se primarno ipak radi o tehnici. Tomu je tako iz više razloga. Najprije valja istaknuti da se, primjerice, u njemačkom prijevodu Marcuseova navedenog kapitalnog djela, izvorno napisanog na engleskom jeziku, termin *technology* prevodi dvama njemačkim terminima, *die Technik* i *die Technologie*, dok se termin *technics* prevodi *isključivo* terminom *die Technik*.¹⁹⁵ Dakle, u njemačkom je prijevodu »tehnika« zastupljenija od »tehnologije«. Zatim, sâm Marcuse, citirajući Heideggera, prevodi njegov termin *die Technik* – koji se u engleskom govornom području mahom prevodi kao *technology* – upravo terminom *technics*.¹⁹⁶ I iz te je perspektive prednost je na strani »tehnike«. Uz to, čitajući njegove spise, sporadično se stječe dojam da Marcuse nije u potpunosti sustavan pri odabiru između navedenih termina.¹⁹⁷ Sve

---

¹⁸⁹ Usp. Samir Gandesha, »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, u: Abromeit, Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, str. 188-208, na str. 189, 195-196.

¹⁹⁰ Usp. Gandesha, »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, str. 202.

¹⁹¹ Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, str. 15, 31.

¹⁹² Isto, str. 25. Moj prijevod. Usp. isto, str. 30.

¹⁹³ Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 31, 37.

¹⁹⁴ Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 5.

¹⁹⁵ Usp. Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* (London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1964), str. npr. x, xv, xvi, xvii, 1, 2, 9, 10, 11, 17 i Herbert Marcuse, *Der eindimensionale Mensch: Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft*, Übersetzung Alfred Schmidt (Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1967), str. 10, 18-19, 20, 22, 24, 33, 35, 36, 44.

¹⁹⁶ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 154 i Heidegger, »Wozu Dichter«, str. 290.

¹⁹⁷ Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 7.

navedeno ne čudi uzme li se u obzir njihova izražena bliskoznačnost, kako u engleskom, tako i u njemačkom jeziku, ali i to da, primjerice, Marcuseov termin *technics* uvelike nije u aktivnoj upotrebi, naročito u kontekstu u kojem ga on koristi, već se *technology* na hrvatski jezik prevodi i kao tehnologija i kao tehnika.¹⁹⁸ Prema tome, ovaj rad pristupa Marcuseovim spisima iz perspektive supsumpcije pojma *technology* pod pojam *technics* te prevodeći taj posljednji kao tehnika.

2. 2. 2. Tehnika u kontekstu razvijenog industrijskog društva

Marcuse tehniku razmatra u sklopu kritike onoga što naziva »razvijenim industrijskim društvom« (*advanced industrial society*), u kojem prema njegovu sudu tehnički aparat proizvodnje i raspodjele djeluje kao sustav koji *a priori* određuje svoj proizvod, ali i postupke koji služe njegovu osiguranju i proširenju.¹⁹⁹ Naime, u tom se društvu tehnološkim putem uvode sve učinkovitiji i prihvatljiviji oblici društvene kontrole i kohezije, koji su pak utemeljeni u biološkoj represiji²⁰⁰ te djeluju sveobuhvatno, određujući zanimanja, vještine, stajališta, osobne potrebe i težnje potrebne društvu, a kažnjavajući svaku neučinkovitost – čime ono zadobiva totalitarne odrednice.²⁰¹ Tehnika je, dakle, time ograničena na sferu (produktivnog) iskorištavanja (*exploitation*).²⁰² Društvo koje Marcuse opisuje, dominacijom tehnike, kojoj pripada i tehnička upotreba ljudi, vrši represiju nad pojedincem, oduzimajući mu čak i ono

---

¹⁹⁸ Usp. Željko Bujas, *Veliki englesko-hrvatski rječnik*, četvrto izdanje / *English-Croatian Dictionary*, Fourth Edition (Zagreb: Globus, 2011), str. 899. Usp. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), str. 1311. Usp. *Ilustrirani engleski rječnik Oxford*, prijevod Darko Poslek (Zagreb: DZS / Knjiga i dom, 1999), str. 853. Usp. *Webster's Third New International Dictionary* (Cologne: Könnemann, 1993), str. 2348.

¹⁹⁹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. xv. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, str. [35]-57, na str. 42, 46.

²⁰⁰ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 42: Prema Marcuseovoj teoriji, u razvijenom industrijskom društvu dolazi do onoga što on naziva »internom represijom«: organizirana preobrazba političkih i trgovačkih u individualne potrebe. Na taj se način uobličava zajednica rasta i represije. Usp. isto, str. 50: »For totalitarian is not only a terroristic political co-ordination of society, but also non-terroristic economic-technical co-ordination which operates through the manipulation of needs by vested interests and thus precludes the emergence of an effective opposition against the whole organized by these interests.« Usp. isto, str. 52: »Beyond this level [of vital needs], the human needs are historical in that their development as well as their claim for the satisfaction are the product of the respective society, and, consequently, subject to political criteria and critique«. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 67.

²⁰¹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. xv. Usp. Herbert Marcuse, *An Essay on Liberation* (Boston: Beacon Press, 1969), str. 37. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 42, 50. Usp. Herbert Marcuse, »From Ontology to Technology«, u: Kellner, Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. [132]-140, na str. 139. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. str. 57: Uspostavlja se »načelo izvedbe«. Usp. isto, str. 68-72: Time Marcuse daje obrise tzv. »tehnološke racionalnosti«.

²⁰² Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 5, 7. Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 138.

najvlastitije, njegovu privatnost: pritom svojom opsežnom »racionalnošću«, koja inicira sveopću učinkovitost i rast, ono ustvari postaje iracionalno.²⁰³ Teško je, naime, ocijeniti racionalnim društvo koje svoj napredak temelji na sustavnom *hendikepiranju* kritičke sposobnosti pojedinaca koji ga u prvom redu i čine. Valja imati na umu da, napominje Marcuse, u takvom društvenom sklopu tehnika postaje sveobuhvatno sredstvo dominacije (*domination*).²⁰⁴ Tehnološki je proces snagom aparata pripadnih mu institucija, uređaja i organizacija industrije prema mišljenju njemačko-američkog filozofa kumovao razvitku sasvim drugačijeg poimanja racionalnosti i individualnosti, a koje su promjene ujedno ključne za razvoj strojeva i masovne proizvodnje.²⁰⁵ »Racionalnost« karakterističnu za razvijeno industrijsko društvo Marcuse naziva »tehnološkom« (*technological rationality*), a očigledno je da ona poprima obrise onog političkog: simbolom se tehničkog napretka pokazuje dominacija u vidu »demokratske neslobode« (*democratic unfreedom*) i »dobrovoljnog ropstva« (*voluntary servitude*), a tehnološki je vođa ujedno i društveni vođa.²⁰⁶ »Jedno od dostignuća razvijene industrijske civilizacije je neterorističko, demokratsko slabljenje slobode – učinkovita, glatka, razumna nesloboda koja je, čini se, utemeljena u samom tehničkom napretku.«²⁰⁷ Ta se racionalnost, sada uspostavljena kao »politička« (*political rationality*), a kojom se ogleda nadmoć društva nad pojedincem, prema Marcuseu održava na temeljima tehničke, znanstvene i mehaničke produktivnosti i učinkovitosti, pri čemu se cijeli taj sklop predstavlja kao »utjelovljenje« razuma (*embodiment of Reason*), što,

---

²⁰³ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. x, xiii, 10, 146. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 7. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 53: Marcuse ističe racionalni karakter iracionalnosti industrijske civilizacije. Usp. Herbert Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, str. [39]-65, na str. 45.

²⁰⁴ Usp. Herbert Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, u: Kellner, Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. [141]-159, na str. 144. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 57. Usp. Herbert Marcuse, »Repressive Tolerance«, u: Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr., Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance* (Boston: Beacon Press, 1965), str. [81]-117, na str. 95.

²⁰⁵ Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 48: »Individuals are stripped of their individuality, not by external compulsion, but by the very rationality under which they live. (...) The point is that today the apparatus to which the individual is to adjust and adapt himself is so rational that individual protest and liberation appear not only as hopeless but as utterly irrational.« Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 48: Marcuse napominje da masovna proizvodnja zahtijeva masovnu raspodjelu i masovnu potrošnju. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 36: Automatizacija kao katalizator industrijskog društva.

²⁰⁶ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. xvi, 1, 18, 154, 159, 168, 227: »The technological transformation is at the same time political transformation, but the political change would turn into qualitative social change only to the degree to which it would alter the direction of technical progress—that is, develop a new technology. For the established technology has become an instrument of destructive politics.« Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 6. Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 56. Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 139. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 43, 47, 49, 52, 56. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 37.

²⁰⁷ Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 37. Moj prijevod. Usp. isto, str. 43, 51, 57.

dakako, znači da bi svako mu protivljenje izgledalo gotovo pa suludo.²⁰⁸ Čovjekovu misao pri tom »razumnom« sklopu određuje njegov glasnik u vidu strojnog procesa,²⁰⁹ pri kojem se »posao, tehnika, ljudske potrebe i priroda sjedinjuju u jedan racionalan i svrsihodan mehanizam«. ²¹⁰ Eliminacijom bilo kakve mogućnosti za autonomiju te pretvaranjem ljudskih potreba, instinkta i misli u sredstva njegova održanja, racionalni aparat u pitanju čuva načela izračunljivosti i sigurnosti.²¹¹ Tehnički je napredak industrijskog društva prouzrokovao izmjenu sredstva mistifikacije, učinivši ono racionalno njezinim najučinkovitijim posrednikom.²¹² Premda je, tvrdi Marcuse, dominacija ustanovljena na racionalnom prenesena na strojeve i prvobitno usmjerena protiv prirode, ona je upravo ta u kojoj čovjek ostaje ujedno i »gospodar i rob«. ²¹³ Dvije su temeljne supripadne odrednice (i)racionalnosti industrijskog društva izvršenje tehnološke racionalnosti te intenzivna briga oko čuvanja te tendencije pri ustanovljenim institucijama.²¹⁴ Svijet je tehnološke racionalnosti totalitarni svijet u kojem je, tvrdi Marcuse, sâmo načelo razuma – s pripadnom mu »subverzivnom moći negativnog« (*subversive power of the negative*) i sposobnošću zasnivanja istine, ili »uvjetâ u kojima ljudi i stvari postaju ono što zaista jesu«²¹⁵ – izmijenjeno u svojem temelju: logika je postala logika dominacije, a tehnološka joj racionalnost osigurava legitimitet, pri čemu se funkcioniranje društva predstavlja kao dovoljno opravdanje za njegovu legalnost.²¹⁶

---

²⁰⁸ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 3, 9, 84, 168. Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 48. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 43: »Pursuing this course of progress, advanced industrial society is building a system of total administration: the centrifugal forces (i.e., the existing material and intellectual capabilities) are integrated into the system through the medium of technology, which appears as rationality *per se*.« Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 38.

²⁰⁹ Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 46, 64.

²¹⁰ Isto, str. 46. Moj prijevod. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 74: Tehnološkom racionalnošću stvari unutar tehničkog sustava gube intrinzične vrijednosti, postaju isključivo raspoložive za ljudsku ljudsku upotrebu. S druge strane, ljudi bivaju naprosto uglavljeni u društveni aparat.

²¹¹ Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 46-47.

²¹² Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 189: The technical achievement of advanced industrial society, and the effective manipulation of mental and material productivity have brought about a *shift in the locus of mystification*. (...) in this society, the rational rather than the irrational becomes the most effective vehicle of mystification.«

²¹³ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 140.

²¹⁴ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 17.

²¹⁵ Isto, str. 123. Moj prijevod.

²¹⁶ Isto, str. 123, 158-159. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 67. Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, u: Wolff, Moore, Jr., Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, str. 95. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 49. Usp. Ganesha, »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, str. 196.

2. 2. 2. 1. Razvijeno industrijsko društvo u kontekstu kapitalizma

Razvijeno je industrijsko društvo za Marcusea u snažnoj vezi s kapitalizmom, za koji tvrdi da je u čovjeku prouzrokovao »drugu narav« (*second nature*), kojom on postaje ovisan o proizvodu; prema tom stavu čovjek je uvjetovan da »biološki« potrebuje sveopće vlasništvo, potrošnju, rukovanje i obnavljanje stvari, dok se ta novorazvijena narav odupire svakoj promjeni koja bi značila privremeni prekid ili cjelovitu obustavu njegove ovisnosti o tržištu.²¹⁷ Tehnikom se i tehnološkim ophođenjem, nastavlja Marcuse, prikrivaju klasni interesi u trgovačkoj robi: radnička klasa postaje konzervativna te gubi svoju revolucionarnu snagu jer dijeli potrebe sustava.²¹⁸ Konzervativnu i stabilizirajuću ulogu radnička klasa preuzima jer je njezina integracija u postojećem sustavu na visokoj razini, uvelike zbog toga što ju sustav dobro nagrađuje, dakako sve dok mu ostaje poslušna.²¹⁹ Pod utjecajem tehnike, proizvodnog aparata i povišenog standarda života, napominje Marcuse, politička opozicija protiv ustanovljenih društvenih institucija gubi svaku snagu time što postaje opozicija *unutar* uvjeta koje je društvo i postavilo; radnička klasa napušta stav negacije, a prihvaća onaj povlačenja, pomirenja s danom situacijom, pa čak i potvrđivanja načelâ sustava.²²⁰ Tehnološko društvo svojom anonimnošću i učinkovitošću podupire pozitivno mišljenje i time prožima kritičku svijest.²²¹ Štoviše, sustav je preobrazio način ljudskog ophođenja i vidokrug njihovih težnji, pa se ljudi posljedično unutar društvenih okvira mogu osjećati zadovoljnima i sretnima – samo zato što nisu slobodni.²²² Sveopća stvorena nesloboda znači da pojedinac gubi sposobnost artikulacije istinskih osobnih interesa, čime ujedno prestaje biti meritoran procjenitelj vlastite sreće.²²³ Uz to, Marcuse ističe da se ljude »poučava« nepovjerenju prema potencijalnim sredstvima oslobođenja te da im se osjetila razvijaju poglavito kao oruđa za rad, čime se otvara problem svojevrsnog zatvaranja

---

²¹⁷ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 11. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 252.

²¹⁸ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 11-12, 16.

²¹⁹ Isto, str. 54-55. Usp. Herbert Marcuse, »On Hedonism«, u: *Negations: Essays in Critical Theory*, with translations from the German by Jeremy J. Shapiro (London: MayFly, 2009), str. 119-149, na str. 133: Naime, društvo brani zadovoljavanje onih želja koje bi narušile uspostavljeno stanje stvari. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 253-254.

²²⁰ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 38-39. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 26, 30. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 43: Znanost i tehnika kao načini koji omogućavaju kapitalizmu kontrolu ljudskog razmišljanja i ponašanja.

²²¹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 226.

²²² Usp. Marcuse, »On Hedonism«, u: *Negations: Essays in critical theory*, str. 142: »Because they are themselves already unfree, the false happiness of their fulfillment is possible in unfreedom.« Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 62.

²²³ Usp. Marcuse, »On Hedonism«, str. 143.

svijeta rada u samog sebe.²²⁴ Takvom stanju stvari pridonosi i to što sve izraženija postaje difuzija odgovornosti, što znači da više (barem transparentno) ne postoje »kapitalistički šefovi« ili robovlasnici protiv kojih bi prosvjed bio usmjeren. Danas postoji samo opskuran koncept »administracije«, što značajno otežava određivanje i pridavanje svake vrste odgovornosti, a rezultat je čega to što bilo koji prosvjed gubi konkretno konačno odredište.²²⁵ Upravo se u razvijenim kapitalističkim društvima radi na razvijanju umjetnih potreba kojima se potencira masovno iskorištavanje, a koje je pak omogućeno kompleksnom prirodom samog kapitalizma: proizvodnja navlastita kapitalizmu, naime, odgovorna je za »ropstvo i patnju«, ali istovremeno i za sve veću »sreću i zabavu« većine.²²⁶ Teško da se u takvom bitno umjetnom i neslobodnom sustavu može govoriti o istinskoj sreći ili slobodnim te ispunjenim životima pojedinaca, ali ključno je uočiti da to mahom više ni nisu ciljevi za kojima se teži: »Kapitalistički napredak dakle ne samo da smanjuje okolinu slobode, (...) nego također (...) potrebu za takvom okolinom.«²²⁷ Iz navedenog proizlazi da dolazi do stvaranja svojevrsnog začaranog kruga, pri kojem kapitalističko društveno uređenje stvara konzervativnu većinu, dok ona taj sustav opetovano potvrđuje jer se ispostavlja da je otvoren za promjene samo unutar svojeg institucionalnog okvira.²²⁸ Kroz tehnološku se moć zasigurno prokazuje i ona ekonomska, i to na načine pojačavanja rada, propagande, obuke (mlade) radne snage te organizacije državne, industrijske i stranačke birokracije.²²⁹ Tehničko-politička produktivnost i racionalnost, dakle, prema Marcuseovu sudu stabiliziraju društveni sustav zasnovan na dominaciji i svaki napredak ograničavaju na njezin zadani okvir.²³⁰ Razvijeno industrijsko društvo ustrojeno prema izloženim odrednicama svoje korijene, smatra Marcuse, ima u znanosti.

2. 2. 3. Znanstvena utemeljenost razvijenog industrijskog društva

Marcuse najprije polazi od ideje formalne logike, koju smatra povijesnim događajem u razvoju umnih i fizičkih sredstava namijenjenih univerzalnoj kontroli i izračunljivosti, za što je čovjek

---

²²⁴ Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 63-64. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 87. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 255-256.

²²⁵ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 49.

²²⁶ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 13, 16. Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, str. 94: Iz tog razloga Marcuse i smatra da se većina opire kvalitativnoj društvenoj promjeni. Naime, većina je čvrsto uzemljena u zadovoljavanju potreba, a društveni sustav zasnovan na tehnološkoj i umnoj koordinaciji sasvim dobro funkcionira.

²²⁷ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 18. Moj prijevod.

²²⁸ Isto, str. 69. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 74.

²²⁹ Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 41, 43.

²³⁰ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 43.

morao uspostaviti odredive i zamjenjive jedinice u društvu i prirodi.²³¹ Kada su koncepti na zadovoljavajući način određeni u svojem dometu i funkciji, postaju sredstvima predviđanja i kontrole: »Formalna je logika dakle prvi korak na dugačkom putu prema znanstvenoj misli – tek prvi jer je još uvijek potrebna puno viša razina apstrakcije i matematizacije da bi se načini mišljenja prilagodili tehnološkoj racionalnosti.«²³² Iza svake logike stoji izgradnja općevažeg načina mišljenja koji je neutralan prema sadržaju; pri čemu se određenja dijele na pogodna organizaciji unutar logičkog sustava i na ona koja to nisu.²³³ U formalnoj se logici, zaključuje Marcuse, krije redukcija sekundarnih na primarne kvalitete, u kojima sekundarne postaju svojstvima fizike, pogodnim mjeri i kontroli.²³⁴ Razvitkom znanosti prirode vlada tehnički *a priori* – zbog čega Marcuse modernu znanost opisuje kao »metodologiju« otprije zadane povijesne stvarnosti (*'methodology' of a pre-given historical reality*) – koji prirodu predstavlja kao potencijalnu instrumentalnost, kao materiju kontrole i organizacije, što uvelike pridonosi njegovoj tvrdnji da je znanost oslabila ideju antagonističke stvarnosti.²³⁵ On želi pokazati unutrašnju instrumentalnost »znanstvene racionalnosti« (*scientific rationality*) kojom je ona *a priori* tehnika; naime, struktura je načelâ moderne znanosti *a priori* takva da ona mogu služiti »konceptualnim sredstvima« produktivne kontrole, iz čega proizlazi Marcuseova misao da znanstvena metoda omogućuje dominaciju čovjeka nad čovjekom, a posredstvom dominacije čovjeka nad prirodom.²³⁶ Znanost je formalizacijom prirode otpočela pothvat »beskrajne« dominacije, pri kojem se priroda pokazuje kao sustav univerzalnog instrumentalnog svijeta za teoretsku i praktičku dominaciju.²³⁷ Marcuse ističe opis moderne znanosti kao određene metodičkim i sustavnim predviđanjem i prikazivanjem, a koja oblikuje svijet na način izračunljivih veza među točno odredivim jedinicama, čime se pak pokazuje opća

---

²³¹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 137.

²³² Isto, str. 137. Moj prijevod.

²³³ Isto, str. 137-138.

²³⁴ Isto, str. 138. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 76.

²³⁵ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 152-153, 162, 168: »The scientific concept of a universally controllable nature projected nature as endless matter-in-function, the mere stuff of theory and practice.« Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 44: »Here, nature is projected as the neutral stuff of domination, as matter which offers no limits to man's theoretical and practical reason except those determined by its physico-mathematical structure.« Usp. Gandesha, »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, str. 203. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 258.

²³⁶ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 157-158. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 44: Prema Marcuseu, znanost i društvo dotiču se upravo u tehnologiji. Usp. isto, str. 45, 46: »(...) technics is not one particular factor or dimension among others, but is the *a priori* of all reality and realization.« Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 258.

²³⁷ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 44.

kvantifikabilnost kao preduvjet za uspostavljanje dominacije nad prirodom.²³⁸ Nastojanjem da ustanovi fizičko-matematičku strukturu svijeta, znanost se apstrahira od pojedinačnog čovjeka, što biva opravdano njezinim rezultatom, logičkim sustavom poučaka koji vode metodološku preobrazbu prirode i streme podređivanju svijeta čovjekovoj moći.²³⁹ Dobivenom fizičko-matematičkom strukturom nameće se »istina« poimana kao ono što može biti izmjereno i izračunato, u kojem se slučaju stvarnost ostvaruje prema vlastitim zakonima.²⁴⁰ Znanost svojom metodom, konceptima te stabilizirajućom funkcijom promiče svijet u kojem je dominacija nad prirodom uvijek povezana s dominacijom nad čovjekom: znanstveno se »pokorena« priroda ponovno pojavljuje u vidu tehničkog aparata, koji s jedne strane održava i poboljšava živote pojedinaca, dok ih s druge podređuje njegovim »vlasnicima«.²⁴¹ Time Marcuse dolazi do znanstvene racionalnosti prevedene u političku moć, kojom se egzistencija čovjeka predstavlja kao instrumentalnost zamjenjiva drugim instrumentalnostima, a koji se prijelaz po njegovu sudu čini »odlučnim čimbenikom u razvoju povijesnih alternativa«.²⁴² Poveznica znanosti i društva leži u tome što znanost uspostavlja »objektivnost« kao svrhu samu za sebe, dok društvo čovjeku nameće lišavanje svake individualnosti: »Čovjek je ušao u društveni proces kao apstraktan i univerzalan element koji je moguće kvantificirati kao radnu snagu.«²⁴³ Društveni je položaj pojedinca te njegov odnos prema drugima određen »objektivnim« kvalitetama i zakonima, koji se pojavljuju kao izračunljiva očitovanja znanstvene racionalnosti.²⁴⁴ Pritom se kao prvotni cilj znanosti pokazuje iskorištavanje prirode, a društva iskorištavanje čovjeka: zajedničko im je načelo, dakle, učinkovitost (*efficiency*).²⁴⁵ Prema tome, pojačan se napredak naizgled nužno veže uz pojačanu neslobodu jer u industrijskom društvu dominacija čovjeka nad čovjekom raste kako u dosegu, tako i u učinkovitosti.²⁴⁶

---

²³⁸ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 164. Usp. isto, str. 140: Utoliko Marcuse razlikuje znanstvenu misao, čija »istina« prema njegovu mišljenju ne sadrži mogućnost osude ustanovljene stvarnosti, i dijalektičku misao, koja u tom smislu uvijek ostaje neznanstvena.

²³⁹ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 133. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 141.

²⁴⁰ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 133: Marcuse napominje da takav sustav ljude uzima u obzir samo kao fizičku ili biološku materiju, dok su u svim ostalim vidovima ljudi »eliminirani« iz prirode. Stvarnost koju znanstvena metoda priznaje postaje stvarnost neovisno o individualnom ili društvenom fakticitetu. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 141.

²⁴¹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 146, 165-166, 253: »(...) for with the growth in the technological conquest of nature grows the conquest of man by man.« Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 56.

²⁴² Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 230. Moj prijevod. Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 54.

²⁴³ Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 136. Moj prijevod.

²⁴⁴ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 169.

²⁴⁵ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 136.

²⁴⁶ Usp. Herbert Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud* (Boston: Beacon Press, 1955), str. 4.

2. 2. 4. Znanost ustanovljena na metafizici: preobrazba prirodnog u tehnički svijet

Korak dalje pri analizi moderne znanosti Marcuse čini tvrdnjom da se opravdano može govoriti o njezinim metafizičkim temeljima.²⁴⁷ On naime ističe da je znanost prije novovjekovlja u pravilu bila u pratnji filozofije, no s vremenom ona gubi svoj τέλος, odnosno inherentna joj svrhovitost postaje isprazna – te se radi o novoj svrhovitosti izračunljivog poretka, procjenjivanog isključivo prema sposobnosti predviđanja.²⁴⁸ Ustanovivši početak moderne, znanstvene filozofije u Descartesovim promišljanjima, Marcuse *ego* u liku *res cogitans* određuje kao promatrajući subjekt kvantitativnog proračuna.²⁴⁹ Znanstvena je racionalnost Zapada sazrijevajući postajala sve svjesnija svojih fizičkih implikacija, pa se *ego*, koji je poduzeo racionalnu preobrazbu čovjekove i prirodne okoline, otkriva kao u bitnom agresivan, budući da je njegovo djelovanje općenito usmjereno prema ovladavanju.²⁵⁰ Upravo takav *ego* prirodi pristupa kao nečemu što se mora osvojiti, pogaziti, narušiti jer takvim se ophođenjem postavlja preduvjet samoočuvanja i samorazvitka.²⁵¹ *Ego* postaje, zaključak je Marcusea, uvjetovan za »ovladavajuće djelovanje« i produktivnost čak i prije bilo kakve određene situacije koja zahtijeva opisano stajalište.²⁵² Novoustanovljena znanstvena racionalnost sve radnje određuje prema vlastitim uvjetima, u odnosu na ono što stvara poredak utemeljen na izračunljivosti i predvidljivosti, iz čega proizlazi da priroda i čovjek više nisu razmatrani kao zbiljski, znatan ili bitan κόσμος.²⁵³ Navedeno Marcusea navodi na zaključak da je došlo do preobrazbe prirodnog u tehnički svijet, odnosno da je tehnika zamijenila ontologiju.²⁵⁴ Utoliko tehniku još jednom valja sagledati iz perspektive razvijenog industrijskog društva, ali ovaj puta kao posljednji stupanj u ostvarivanju specifičnog povijesnog projekta: »iskustva, preobrazbe i organizacije prirode kao

---

²⁴⁷ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 133. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 142.

²⁴⁸ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 133-134. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 142.

²⁴⁹ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 135. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 259.

²⁵⁰ Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 109. Usp. Gandesha, »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, str. 203: Matematizacijom prirode svijet postaje sve više ovisan o subjektu.

²⁵¹ Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 110. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 74: Marcuse napominje da kod starih Grka istina nije bila propozicijska, već da je uključivala otkrivanje bića; istinska je stvar bila ona koja je pokazivala svoju bit. Ophođenjem ega, s druge strane, jasno je da je istina »uvjetovana«.

²⁵² Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 110.

²⁵³ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 134. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 44: »Thus the *theoretical* approach to reality in terms of mathematics becomes the authentic and effective scientific approach only if and when reality is no longer experienced as cosmos«.

²⁵⁴ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 134. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 142. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 54.

puke materije dominacije«. ²⁵⁵ Industrijsko društvo naime potkopava svojstvenost tehnike jer ona kao povijesni projekt predočava instrumentalni svijet kao način oslobađanja čovjeka od mukotrpnog rada i tjeskobe, kao način »pacifikacije« ljudske egzistencije; u čemu se dakle sastoji prvobitna svrha tehničke metodičke preobrazbe svijeta. ²⁵⁶ Marcuse tu izvornu preobrazbu objašnjava napominjujući razliku između starogrčkih pojmova φύσις i τέχνη, ²⁵⁷ pri čemu je tehnika »metodička negacija« prirode posredstvom čovjeka, negacija kojom priroda postaje instrumentalni svijet namijenjen unapređivanju ljudske zajednice. ²⁵⁸ Budući da je tehnološki razvoj kročio putem »čistog« instrumentalnog svijeta, tu je prvobitnu svrhu izgubio, s posljedicom postanka instrumentalnosti univerzalnim sredstvom dominacije. ²⁵⁹ Tehnika zahtijeva dominaciju jer pristupa prirodi kao neprijateljskoj sili koju treba kontrolirati, pa na isti način pristupa i čovjeku kao njezinu dijelu: iskorištavajući resurse radi zadovoljenja svojih potreba, tehnika čini trajnima »bijedu, nasilje i razaranje«. ²⁶⁰ Upravo moderna tehnika, prema sudu Marcusea, ima sva sredstva potrebna za iscrpljivanje »pokretljivosti, ljepote i mekoće« iz stvari, a sve to da bi ih učinila dostupnima. ²⁶¹ U sklopu tog projekta Marcuse tehniku određuje kao način proizvodnje te ukupnost sredstava i izuma koji odlikuju »doba strojeva«, a istodobno i kao način organizacije i održavanja kontinuiteta društvenih veza, pokazivanje prevladavajućih uzoraka misli i ponašanja te sredstvo kontrole i dominacije. ²⁶² Time je, zaključuje Marcuse, tehničkom društvenom aparatu navlastito sustavno onemogućavanje razvitka pojedinca uopće jer ne dopušta »autonoman« pristup čovjeku i stvarima. ²⁶³ Naime, svaki oblik kritike i opozicije postojećem stanju stvari biva u njega integriran – čime ljudska egzistencija postaje

²⁵⁵ Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. xvi. Moj prijevod.

²⁵⁶ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 137. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 143.

²⁵⁷ Τέχνη se veže uz proizvedene entitete mijenjanjem »prirodnih« uvjeta.

²⁵⁸ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 45. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 238.

²⁵⁹ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 137. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 143. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 46: »Technology can be used, and is largely used for sustaining and even increasing the quantity of socially required labor and for denying gratification and pacification.«

²⁶⁰ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 137, 139. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 46.

²⁶¹ Usp. Marcuse, »On Hedonism«, str. 137.

²⁶² Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 41: Prema tome, tehnici pripada cjelokupnost društvenog procesa, kojeg su sastavni dio ljudi. Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 86: Tehnika kao osnova napretka; tehničkom racionalnošću postavlja se uzorak misli i ponašanja za »produktivnu izvedbu«, a vlast nad prirodom gotovo da se može poistovjetiti s civilizacijom.

²⁶³ Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 63-64. Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 138. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 43: »Technics and technology thus operate as social and political controls which organize formerly unmastered dimensions of the private and public existence.«

»jednodimenzionalna« (*one-dimensional*).²⁶⁴ Upravo je pojam jednodimenzionalnosti svojevrsan vrhunac Marcuseove društvene teorije te samim time i jedan od najznačajnijih doprinosa njegove misli filozofskoj tradiciji. On polazi od pretpostavke da je jedna od određujućih osobina čovjeka predtehničkog doba²⁶⁵ »dvodimenzionalnost«, koja se ostvaruje u »mogućnosti transcendiranja fakticiteta iz perspektive *kvalitativne* promjene stvarnosti *unutar* te stvarnosti«,²⁶⁶ a koja pak u tehničkom svijetu »atrofira«. ²⁶⁷ Čovjek sada ima samo jednu dimenziju stvarnosti u kojoj materija zadobiva tehnički oblik, a koji postaje sadržaj i bit te stvarnosti: čovjek je, dakle, u tehničkom svijetu jednodimenzionalan.²⁶⁸ Marcuseov stav o ozbiljnosti problema koji se očituju u znanstveno, odnosno tehnički uspostavljenom jednodimenzionalnom društvu, jasan je iz sljedeće tvrdnje: »Koncentracijski logori, masovna istrebljenja, svjetski ratovi i atomske bombe nisu 'zapadanje u barbarstvo,' već nepotisnuta primjena dostignućâ moderne znanosti, tehnike i dominacije.«²⁶⁹ Dakle, najučinkovitije podjarmljivanje i razaranje ne zbiva se pod nadležnosti nečega što bi se moglo okarakterizirati kao divljaštvo, nego na vrhuncu civilizacije.²⁷⁰ Marcuseova dijagnoza prokazuje suvremeno društvo kao vrlo problematično, zbog čega valja razmotriti i njegove zamisli oko načinâ potencijalne *kvalitativne* promjene opstojećeg stanja stvari.

2. 2. 5. Smjernice prema »slobodnom društvu«

Najprije valja napomenuti okvir u sklopu kojeg Marcuse traži prostor za promjenu, okvir kojeg on sam naziva apsurdom: taj »jedini legitiman okvir promjene« je postojeća demokracija, no čuvanje upravo tog sustava podrazumijeva sputavanje svake mogućnosti promjene.²⁷¹ Iz toga

---

²⁶⁴ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 132. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 54. Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 5.

²⁶⁵ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 58-59: Marcuse predtehničku kulturu naziva »višom kulturom Zapada« jer je odisala svjesnim i metodičkim otuđenjem od posla i industrije te njima inherentnom usmjerenju ka izračunljivosti i profitu. Zaključuje da predtehničku kulturu odlikuje »misao, kontemplacija, osjećaj i naracija«. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 142: Čovjekovom praksom tehnički je svijet u odnosu na predtehnološku prirodu postao neprijateljski i razarajući.

²⁶⁶ Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 135. Moj prijevod.

²⁶⁷ Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 135. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 54, 56: Marcuse naglašava da tehnološko društvo zatvara svaku mogućnost »metafizičke i povijesne transcendencije« i da promiče podčinjenost opstojećem stanju stvari.

²⁶⁸ Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 135.

²⁶⁹ Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 4. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 33: Utrku u naoružanju danas vode znanstvenici kao zaposlenici industrijskih carstava.

²⁷⁰ Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 4.

²⁷¹ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 68.

proizlazi da on ne smatra ono već postojeće apsolutno lošim, kao i to da nije realno očekivati precizan nacrt novog društva.²⁷²

Marcuse smatra da bitna, kvalitativna, *radikalna* promjena mora započeti u biološkoj dimenziji čovjeka,²⁷³ u onome što naziva čovjekovom »infrastrukturu«, pritom misleći na njegove potrebe: »[Pitanje je sada] kako pojedinac može zadovoljiti svoje potrebe bez da samog sebe ozlijedi, bez da iznova, svojim težnjama i zadovoljstvima, stvara svoju ovisnost o izrabljivačkom aparatu, koji zadovoljavajući njegove potrebe ujedno čini trajnim njegovo ropstvo?«²⁷⁴ Naime, samo polazeći od infrastrukture čovjeka, njegovim raskinućem s uobičajenim načinima razumijevanja stvari, prema Marcusovoj procjeni moguće je prekinuti »dobrovoljno ropstvo« uspostavljenih društava.²⁷⁵ Raskinuće s uobičajenim načinima razumijevanja znači »oslobađanje od sloboda« koje pruža izrabljivački poredak,²⁷⁶ što je ujedno preduvjet izgradnje slobodnog društva jer uspostavljena društva naprosto ne mogu biti osnovica ljudske slobode.²⁷⁷ Zbog toga svako »oslobađanje« pretpostavlja novo »stvarnosno načelo« (*reality principle*), koje pak podrazumijeva razvitak čovjekove nove osjećajnosti prema svojem i životu stvari, pri kojem je čovjekovo doživljavanje stvari izdvojeno iz konteksta nasilja i iskorištavanja: poimanjem života koji je vrijednost po sebi, zaključuje Marcuse, moguć je uspon istinskog »svijeta pacifikacije« (*world pacified*).²⁷⁸ Marcuse potisnutim u klasnom društvu predstavlja moral kao dispoziciju

---

²⁷² Isto, str. 86.

²⁷³ Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 14: Drugačiji je zaključak Kellnera, Piercea i Lewisa, koji tvrde da prema Marcuseu promjena neautentične egzistencije već pretpostavlja promijenjeno društvo.

²⁷⁴ Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 4. Moj prijevod. Usp. isto, str. 16. Usp. Marcuse, »On Hedonism«, str. 144. Usp. Kellner, »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, str. 13-14: Sreća je nemoguća bez zadovoljenja potreba, pri čemu je uzrok nezadovoljenja društveni ustroj, koji je dakle izvor nesreće. Napatvoren razum treba odrediti istinske potrebe, a odbaciti one lažne, nametnute. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 50, 59.

²⁷⁵ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 6. Usp. isto, str. 19: Marcuse objašnjava da bi se »biološki« utemeljenom revolucijom moglo kvantitativni tehnički napredak pretvoriti u kvalitativno drugačije načine života. Usp. Marcuse, »On Hedonism«, str. 121, 125: Marcuse čak u hedonističkom načelu – koje opravdava pojedinačni interes protiv svake zajednice – pronalazi »oslobađajući« moment; naime, zahtjev za slobodom pojedinca ulazi u područje materijalnih uvjeta života, prema čemu hedonizam čuva element ljudske slobode, a to je ono što ga približava kritičkoj teoriji. O tome vidi i: Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 61. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 79: Uspostavljeni sustav suzbija svaki impuls radikalne promjene svojim proizvodnim uspjehom. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 251.

²⁷⁶ Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 52: Marcuse napominje da »sloboda« može biti učinjena snažnim sredstvom dominacije – što je zasigurno slučaj kod »sloboda« koje nameće razvijeno industrijsko društvo.

²⁷⁷ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. viii, 6, 17: »We would have to conclude that liberation would mean subversion against the will and against the prevailing interests of the great majority of people.«

²⁷⁸ Isto, str. 25, 40. Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 139. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 227, 235-236: Marcuse smatra da bi se usmjerenjem tehnike prema pacifikaciji ljudske egzistencije dostigao viši stupanj civilizacije. No pacifikacije ljudske egzistencije nema bez pacifikacije prirode, koja pretpostavlja »oslobađajuće ovladavanje« njome u smislu smanjenja nasilnosti, bijede i okrutnosti. Postizanje se pacifikacije na kraju krajeva ispostavlja političkom djelatnošću, koja upravlja oslobađanjem tehnološke racionalnosti od njezinih izrabljujućih odrednica. Usp.

organizma u smislu nagonske osnove međuljudske solidarnosti; ali i humanost, volju i vjeru, što je važno iz dva razloga. Najprije valja istaknuti da su navedene ljudske osebnosti, premda potisnute, u društvu još uvijek prisutne, a onda i to da prema Marcuseovu mišljenju politički ustanak u punoj snazi proizlazi upravo iz – nagonske pobune.²⁷⁹ Štoviše, uz navedeno, potisnut je i uspon visoko razvijene svijesti te mašte, koje u sebi sadrže potencijal za radikalnu promjenu.²⁸⁰ S jedne strane, visoko razvijena, ili »oslobođena«, radikalno izmijenjena svijest promiče razvoj znanosti i tehnike koji je »slobodan za otkrivanje mogućnosti zaštite života«,²⁸¹ pa tehnika, smatra Marcuse, postaje umjetnost, čime se mašta približava razumu, pjesnička znanstvenoj misli.²⁸² Time je svijest prvi korak prema uspostavljanju bitno drugačije društvene egzistencije, one koja je zaista utemeljena na slobodi.²⁸³ S druge pak strane, mašta svojom proizvodnom moći postaje praktična u smislu niti vodilje pri ponovnoj izgradnji stvarnosti, a uz pomoć znanosti i tehnologije koje napuštaju službu razaranja i iskorištavanja.²⁸⁴ Marcuse zamišlja τέχνη koji promiče život, koji se prema prirodi ophodi s poštovanjem – radije nego da proizvodi nova sredstva sveopćeg uništenja.²⁸⁵ Znanost i tehnika, dakle, sa svim svojim sastavnicama prema Marcuseu nisu inherentno represivne, već sredstvima dominacije postaju unutar represivnog društva.²⁸⁶ Međutim, iznova uspostavljeno tehničko uporište ostaje uporište »svih oblika ljudske slobode« jer omogućuje zadovoljenje potreba te smanjenje muke i oskudice, koje bi konačno ispostavilo slobodno društvo.²⁸⁷ Da bi se to postiglo, potreban je povijesni

---

Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 75. Usp. Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, str. 256.

²⁷⁹ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 9-10.

²⁸⁰ Isto, str. 15.

²⁸¹ Isto, str. 24. Moj prijevod. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 75: »A redeemed technology would respect the potentialities of things and recognize the creative human role in the shaping of worlds.«

²⁸² Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 24. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 248-249. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 78: Marcuse želi mašti povratiti udio u racionalnom shvaćanju stvarnosti.

²⁸³ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 53. Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, str. 112. Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 77: Estetička dimenzija kao ona koja vodi tehničku praksu prema »miru i harmoniji«, čime se u konačnici tehnika preoblikuje u sredstvo oslobođenja.

²⁸⁴ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 31, 45.

²⁸⁵ Usp. Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 75, 77. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. str. 73: Naime, tehnika je prema Marcuseu danas namijenjena proizvodnji sve smrtonosnijih oružja te sve učinkovitijih sredstava kontrole.

²⁸⁶ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 12, 45, 90: »(...) not the arrest or reduction of technical progress, but the elimination of some of its features which perpetuate man's subjection to the apparatus [is needed].« Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern Technology«, str. 41. Usp. Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 136. Usp. Marcuse, »Philosophical reflections on science and technology«, str. 143. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 235. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 57. Usp. Marcuse, »On Hedonism«, str. 148.

²⁸⁷ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 231, 234. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 4, 19, 23. Usp. Marcuse, »Some Social Implications of Modern

odmak od kontinuuma dominacije u vidu novog povijesnog projekta, kojim tehnika zajedno sa znanostu mijenja svoje usmjerenje i konačni cilj.²⁸⁸ Mogućnost takvog odmak, dakle svojevrsnu mogućnost oslobođenja, Marcuse pronalazi u stvaranju drugačijeg svijeta misli i prakse, koju sposobnost pridaje i tehnici i umjetnosti, na osnovu čega tvrdi da su u »bitnoj svezi«, a koja upućuje na specifičnu umjetničku racionalnost (*rationality of art*).²⁸⁹ Naime, jednodimenzionalno društvo zamjenjuje odnos racionalnog i iracionalnog u smislu da estetska dimenzija, nasuprot »fantastičnim i bezumnim vidovima racionalnog«, zadržava slobodu izražaja te time promiče »umijeće života«. ²⁹⁰ Prema tome, umjetnost ima sposobnost predočavanja egzistencije, određivanja neispunjenih mogućnosti, koje se pak može zamisliti kao djelovanje pri znanstveno-tehnološkoj preobrazbi svijeta; umjetnost pritom narušava prirodni objekt – koji je po sebi represivan – tako da estetska preobrazba poprima obilježja oslobođenja.²⁹¹ Racionalnost specifičnu umjetnosti Marcuse naziva »racionalnošću negacije« te joj pridaje ime jednom od svojih ključnih sintagmi, »velikim odbijanjem« (*Great Refusal*), koje pak određuje kao »protest protiv svega što jest«. ²⁹² Umjetnost u bitnom smislu²⁹³ Marcuse razumije kao određenu »savezom osjećajnosti i razuma«, čime ona i zadobiva sposobnost negacije, a kojom postaje »produktivna sila«: umjetnost transcendirira opstojeću stvarnost mijenjanjem iskustva tako što nanovo stvara iskustvene objekte, bilo riječju, tonom ili slikom.²⁹⁴ Zašto je tomu tako? Marcuseov je odgovor: »Očigledno, 'jezik' umjetnosti mora priopćavati istinu, objektivnost koja nije pristupačna običnom jeziku i običnom iskustvu.«²⁹⁵ Primjerice, pjesnički je jezik, koji svoju

---

Technology«, str. 64. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 56. Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 93. Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 7.

²⁸⁸ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 19, 56. Usp. Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 57. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 73.

²⁸⁹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 238. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 48. Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, str. 89: Umjetnost podliježe stvarnosti zakonima koji su drugačiji od onih ustanovljenih – ona negira ustanovljenu stvarnost. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 50: »He [Marcuse] felt that Marx had neglected these themes and failed to describe the emancipatory political potential in art.« Usp. isto, str. 72. Usp. Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 34.

²⁹⁰ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 247. Usp. isto, str. 239: »The more blatantly irrational the society becomes, the greater the rationality of the artistic universe.« Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 27: Utoliko Marcuse smatra da estetska dimenzija može poslužiti kao naročito »mjerilo« slobodnog društva.

²⁹¹ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 239-240.

²⁹² Isto, str. 63. Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, str. 87: Marcusova sigurnost u ono negativno nazire se iz tvrdnje da je istinita i lažna rješenja moguće razlučiti *isključivo* silom negacije. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, str. 63-64: »(...) 'The Great Refusal' as a negation of the total system of capitalism in the name of a utopian possibility for realizing human happiness.«

²⁹³ Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, str. 88-89: Naime, Marcuse tvrdi da je »radikalni utjecaj« umjetnosti u kontekstu suvremenog društva uvelike »progutan«.

²⁹⁴ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 32, 37-38, 40.

²⁹⁵ Isto, str. 40.

snagu crpi iz transcendencije, »spoznajni jezik«, koji svrgava pozitivno i aktualizira negativno; pjesništvo vrši značajnu obvezu mišljenja.²⁹⁶ Iz te perspektive, negativno se mišljenje ustvari pokazuje kao pozitivno jer, polazeći od zadane sadašnjosti, ono stremljenje dohvaćanju budućnosti u smislu mogućeg oslobođenja.²⁹⁷ Snaga koju Marcuse pridaje negaciji ogleda se u tome što je, prema njegovu mišljenju, jedina autentična negacija diktature moguća samo u društvu koje čine autonomni pojedinci.²⁹⁸ Konačno, time je izražena i Marcuseova temeljna namjera: dati uputu prema ostvarivanju slobodnog društva u kojem bi, naizgled vrlo trivijalno, »ljudi bili slobodni razmišljati o svojim postupcima«.²⁹⁹

---

²⁹⁶ Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 67. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 34.

²⁹⁷ Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 87.

²⁹⁸ Usp. Marcuse, »Repressive Tolerance«, str. 105. Za opis »novih ljudi«, koji bi utjelovili autentičnu egzistenciju, vidi: Marcuse, *An Essay of Liberation*, str. 21-22.

²⁹⁹ Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 91. Moj prijevod.

3. Zaključak

Premda Heidegger fenomenu tehnike pristupa strogo ontološki, dok mu Marcuse pridaje izražene sociopolitičke konotacije, između njihovih teorija naziru se brojne sličnosti. Uzevši u obzir sveukupan odnos tih filozofa, to se može i očekivati.

Najprije valja uvidjeti da se i Heidegger i Marcuse pri razmatranju tehnike vraćaju starogrčkom konceptu τέχνη, pri čemu ga oštro suprotstavljaju modernoj tehnici. Ta se, naime, razlika očituje u naravi proizvodnje. S jedne strane, otkrivanje starih Grka dopušta pojavljivanje u svojem bitnom obliku, što znači da je priroda poimana kao *aktivna* te ispunjena inherentnim smislom. Čovjek je pri takvom otkrivanju samo sudionik u sveukupnom procesu proizvodnje, u kojem on izgrađuje svoj svijet. S druge strane, moderni ljudi postavljaju uvjete u kojima se otkrivanje izvršava isključivo na način pokoravanja prirode radi njezina sveopćeg iskorištavanja, čime oni svoj svijet uništavaju. U tom se slučaju priroda predstavlja kao *pasivna* i podložna onom smislu koji joj zadaje čovjek. Iz te se perspektive nameće zaključak da stari Grci žive u skladu s prirodom, dok su moderni ljudi od nje otuđeni zbog slobode samostalnog određivanja svrha.³⁰⁰ Sljedeća je točka susreta Heideggera i Marcusea u razlaganju znanosti i metafizičkog joj temelja. Starogrčko se poimanje znanosti stubokom razlikuje od modernog zato što ona nije imala mogućnost »egzaktnosti«, tako da se svrhovitost »stare« znanosti u novom vijeku gubi. »Nova« pak znanost uspostavlja fizičko-matematičku strukturu svijeta, prema čijem načelu kvantifikabilnosti bitni ostaju samo izračunljivi odnosi gibanja među točno odredivim jedinicama. Na taj se način uspostavljaju zakoni koji omogućavaju provođenje eksperimenta, čime se znanstveni postupak usmjerava vlastitim rezultatima; stvarnost se ostvaruje prema vlastitim zakonima. Moderna je znanost prema tome utemeljena na sustavnom predviđanju i prikazivanju, na predmetnosti bića i izvjesnom predstavljanju istine, čime istina postaje priznata samo kao ono izračunato. Svrhovitost znanosti postaje svrhovitost izračunljivog poretka. U sklopu znanstvenog ophođenja čovjek postaje subjekt koji sve dovodi u odnos sa samim sobom te time zauzima središnji položaj u cjelini bića. Stoga istina poprima odrednice izvjesnosti znanja, čime *ego* kao promatrajući subjekt kvantificirajući vrši proračunavanje: utemeljujući vlastiti čin, *ego* pokazuje svoju agresivnost, koju ispostavlja ovladavanjem nad prirodom, koja je

---

³⁰⁰ U kontekstu ovog odlomka vidi: Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 39-40; Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. xvi, 3, 12, 100; Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 67-68, 74-75.

sada određena kao materija kontrole i organizacije. Izvornim postavom moderne znanosti prema ovladavajućem djelovanju, tehnika se pokazuje kao prethodeća joj.³⁰¹

Zatim, teorija se Heideggera i Marcusea određenim dijelovima poklapa analizom usmjerenja tehnički utemeljene znanosti i metamorfoze koja se njome prokazuje. Naime, osnovno je načelo moderne znanosti učinkovitost, koja se pokazuje pristupom prirodi s težnjom prema što većem iskorištavanju; priroda u konačnici postaje skladište resursâ. No nije priroda sama po sebi sredstvo iskorištavanja i dominacije. Čovjek, kao njezin sastavni dio, znanstvenom metodom također biva gurnut u sferu čiste instrumentalnosti. Naime, represijom čovjeka nad prirodom uvodi se i represija čovjeka nad čovjekom, prema čemu se njegova egzistencija ispostavlja kao (potrošna) instrumentalnost. Time se, dakle, ocrtava sveopća dominacija čovjeka nad prirodom, ali i čovjekom, koja čini sastavni dio svojevrsne tehničke jednoobraznosti ili jednodimenzionalnosti. Tehnički je svijet jednodimenzionalnosti onaj u kojem se odbacuje svaki oblik »nadjudskog« smisla, svijet za sebe, svijet subjektivnosti u kojem su kontrola i dominacija neupitne i najviše vrijednosti. Heidegger na tim postavkama određuje metamorfozu metafizike, a Marcuse ontologije – u tehniku. Marcuse sada tehniku vidi kao zatvaranje metafizičke dimenzije te nepropitujuće prihvaćanje opstojećeg, čemu Heidegger mistički pristupa nalogom pjesnikâ koji tragaju za odbjeglih bogovima. U skladu s tim, tehnika dobiva odrednice »usuda« ili »povijesnog projekta«, koji predočava odnos čovjeka spram stvarnosti općenito; tehnika kao specifičan način otkrivanja, uvijek povezan s onim instrumentalnim; kao projekt instrumentalnog svijeta koji prethodi svim tehničkim instrumentima. Tehnika, prema tome, za Heideggera i Marcusea podrazumijeva više od puko tehničkog – ona je oblik modernog iskustva kao takvog, osnovni način otkrivanja svijeta. Taj se način prema Heideggeru zasniva u po-stavi, koja u bitnom određuje moderno doba, postavljaajući čovjeka u odnos isključivo s njim samim, a istovremeno onemogućavajući svaku drugu mogućnost otkrivanja. Po-stava time, zaključak je Heideggera, prikriva samu istinu. S druge strane, Marcuse ističe da se osnovni način otkrivanja svijeta prokazuje u tehnološkoj racionalnosti, koja promiče ideologiju dominacije. Dominacija pak prodire u sve sfere privatnog i javnog života te ga uvelike patvori, čini lažnim; što znači da tehnološka racionalnost također posreduje prikrivanju istine.³⁰²

---

³⁰¹ U kontekstu ovog odlomka vidi: Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, str. 52; Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 115; Dreyfus, »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, str. 168.

³⁰² U kontekstu ovog odlomka vidi: Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. xiii, 85-86, 100; Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 68, 72-73; Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 137; Brujić, »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, 260-261; Mitcham, *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy*, str. 52.

Potencijalni se put napuštanja opisane situacije kod Heideggera i Marcusea očituje u novom načelu stvarnosti, ustanovljenom u području umjetnosti, s naglašenom pjesničkom sastavnicom. Naime, prema njihovu sudu, kao naročit antipod tehnici, umjetnost omogućuje povratak izvornijeg otkrivanja te odjelovljavanje istinitosti koja je odvojena od svake znanosti određene ispravnim predstavljanjem time što čuva bit stvari. Svojom sposobnošću stvaranja novog svijeta, koja proizlazi iz njezine slobode izražaja, umjetnost transcendirira onaj opstojeći, opire se zadanom stanju stvari te promiče ideju »boljeg« svijeta. Estetska je dimenzija dakle ona koja općenito krije mogućnosti alternativa, nade i »obrata«.³⁰³

Međutim, kod izvornih je mislilaca za očekivati i neke temeljne razlike, što se kod Heideggera i Marcusea također pokazuje opravdanim. Heidegger tehniku poima »sudbonosno«, dajući joj najviši (strogo ontološki) stupanj, izvodeći njezinu bit iz bitka samog. Marcuse pak tehniku kao način otkrivanja ne smatra utvrđenom sudbinom, već bića smješta u ontičku sferu, pri čemu otkrivanje nije »poslanje bitka«, nego uvijek iznova proizvodeće kroz povijesne ljudske odluke i djelatnosti; tehnika je, dakle, u stalnom razvitku te se njezini istinski potencijali tek trebaju ostvariti. On ju preformulira unutar okvira radikalne društvene teorije, iz čega proizlaze i njegova drugačija, Heideggeru strana, »rješenja« trenutnog stanja stvari. Marcuseov je naum pri preobrazbi moderne tehnike u suvremeni oblik τέχνη, čija struktura treba napustiti »načelo izvedbe« te uključiti etičku i estetičku sastavnicu, a s ciljem otkrivanja smislaonog svijeta, radije negoli hrpe materije. Prema njegovu mišljenju kritički je razum još uvijek mogućan artikulirati zahtjeve za bolje društvo i bolji svijet. Heidegger čovjeku, uvjetno rečeno, namjenjuje bitno pasivniju ulogu. »Izbavljenje« je od trenutne situacije primarno u nadležnosti »obrata« u bitku samom, dok čovjek tome može doprinijeti odricanjem od antropocentrizma i subjektivizma, pri čemu je potreban u temelju drugačiji odnos spram stvari te otvorenost za skriveno. Čovjek kao onaj koji aktivno iščekuje »povratak bogova«, a ne vrši prepad na sve što jest. Ključno je sjećanje na skriveni vid tehnike kao ποιήσις, u čemu se prema tehnici ogleda »slobodan odnos«.³⁰⁴

---

³⁰³ U kontekstu ovog odlomka vidi: Pejović, »Martin Heidegger«, str. 156; Pejović, »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, str. 169-170; Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. xiii, 20, 43; [Dreyfus, Wrathall], »Volume Introduction«, str. xi; Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 77; Kellner, »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, str. 29-30.

³⁰⁴ U kontekstu ovog odlomka vidi: Pejović, »Martin Heidegger«, str. 156, 158; Richardson, *Heidegger*, str. 360; Turnbull, »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, str. 24; Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 1, 6, 17, 19, 40, 98; Batovanja, *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika*, str. 117; Feenberg, »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, str. 67, 70, 73, 75; Ganesha, »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, str. 204.

Jedno od temeljnih polazišta Heideggerova i Marcuseova razmatranja tehnike leži u odnosu čovjeka i prirode. Oni su, naime, u velikoj mjeri usredotočeni na razliku između čovjekova odnosa prema prirodi u vremenu stare Grčke s jedne te suvremenosti s druge strane. Stari su Grci prirodu smatrali ispunjenom smislom i namjerom; počelom zbivanja, samorazvitka, izvorom svekolikog svjetskog stvaralaštva. Štoviše, oni su prirodu smatrali neposredno božanskom: vječna se nužnost objavljuje kao priroda, u kojoj zajednički su-postoje ono beskonačno i ono konačno. Priroda je za stare Grke u konačnici bila sveto mjesto, kojem čovjek dakako ne pristupa nasilno – budući da nije njezin gospodar – nego s najvećim poštovanjem. Takvim poimanjem priroda biva *živa*, aktivna te viša od čovjeka. Pritom je biće ono što se pojavljuje i otkriva, ono što se nadvija nad čovjeka, koji se biću otkrio, pri čemu ga razabire. Čovjek razabiranjem čuva ograničeno okružje neskrovitosti. Biće prema tome ne bivstvuje time što ga čovjek predstavlja subjektivnom percepcijom, već kao ono što se pri njemu sabralo. Bît se čovjeka u vremenu stare Grčke ispostavlja upravo uključenošću u otvorenost bića, tako da priroda nikako nije zamišljena kao predmetno područje prirodne znanosti, nego kao svojevrsan pratemelj – s kojim čovjek živi u skladu. Suvremeni se čovjek, međutim, odvaja od prirode i shvaća ju *mrtvom* te obilježenom protežnošću i mjerljivošću, mjerom i brojem. Priroda je također neprijateljska, razorna i nasilna »sila«. On prirodu dovodi pred sebe; biće predstavlja prinoseći ga pred sebe i prisiljavajući ga sebi kao mjerodavnom području. Pritom on postupa ograničenom okružju mogućeg opredmećivanja izračunavanjem predstavnosti. Priroda, zajedno sa svojim »neiskorjenjivim kvalitetama«, prestaje biti zbiljski κόσμος, a postaje samo dohvatljiva materija dominacije: priroda kao nešto što treba osvojiti. Na taj je način omogućeno raznoliko čovjekovo uspostavljanje prirode k sebi. Suvremenim se, naime, tehničkim ophođenjem uništava koncept »svetosti« prirode, što znači da se više ni ne treba suzdržavati od nasilnog joj pristupa. Iz navedenog je jasno da je starogrčko poimanje prirode radikalno drugačije od suvremenog, a Heidegger i Marcuse smatraju ga vrijednim jer se u njemu očituje prepoznavanje bitka kao izvora smisla koji je s onu stranu ljudske volje. I doista, u vremenu sveopće netrpeljivosti, pasivnosti, rata i *zahitjevanog* beskičmenjaštva, upravo takav smisao ne bi naškodilo. Vrijeme je *atomske* bombe na izmaku – što je naizgled spasonosna tvrdnja puna nade, koja biva sravnjena sa zemljom svojim nastavkom, koji kaže – predstoji nam vrijeme *hidrogenske* bombe. Vrijeme je to u kojem se iznova valja zapitati: što radimo s prirodom, a što pak sa samima sobom?³⁰⁵

---

³⁰⁵ U kontekstu ovog odlomka, primjerice, vidi: Toma Akvinski, »Što je politika?«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš, drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Globus, 2005), str. [178]-181, na str. [178], bilješka 3; F. W. J. Schelling, »O metodi akademijškog studija«, u: Immanuel Kant, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Friedrich Nietzsche, *Ideja univerziteta*, izabrao, preveo i predgovor napisao Branko Despot (Zagreb: Globus, 1991), str. [123]-241, na str. 189-190, 225; Heidegger,

---

»Doba slike svijeta«, str. 21-22, 39; Heidegger, »Čemu pjesnici?«, str. 94-95, 104-105; Heidegger, »Positionality«, str. 39; Marcuse, »From Ontology to Technology«, str. 134, 137; Marcuse, »The problem of social change in the technological society«, str. 44; Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 109-110; Young, *Heidegger's Later Philosophy*, str. 41-42, 53; Feenberg, *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History*, str. 8, 12, 87, 135.

4. Popis literature

Abromeit, John. 2004. »Herbert Marcuse's Critical Encounter with Martin Heidegger«, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader* (London and New York: Routledge, 2004), str. 131-151;

Abromeit, John, Cobb, W. Mark. 2004. »Introduction«, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader* (London and New York: Routledge, 2004), str. 1-39;

Achterhuis, Hans. 2001. »Introduction: American Philosophers of Technology«, u: Hans Achterhuis (ur.), *American Philosophy of Technology: the Empirical Turn*, translated by Robert P. Crease (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2001), str. 1-9;

Akvinski, Toma. 2005. »Što je politika?«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš, drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Globus, 2005) str. [178]-181;

Batovanja, Vesna. 2007. *Martin Heidegger: Mišljenje koje se više ne razumije kao metafizika* (Zagreb: Breza, 2007);

Borgmann, Albert. 2005. »Technology«, u: Hubert L. Dreyfus, Mark A. Wrathall (ur.), *A Companion to Heidegger* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), str. 420-432;

Brujić, Branka. 1968. »Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije«, u: Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, prevela Branka Brujić (Sarajevo: »Veselin Masleša«, 1968), str. 239-267;

Bujas, Željko. 2011. *Veliki englesko-hrvatski rječnik*, četvrto izdanje / *English-Croatian Dictionary*, Fourth Edition (Zagreb: Globus, 2011);

Cambridge Advanced Learner's Dictionary (Cambridge: Cambridge University Press, 2003);

Dreyfus, Hubert L. 1993. »Heidegger on the connection between nihilism, art, technology, and politics«, u: *The Cambridge Companion to Heidegger* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), str. 289-316;

Dreyfus, Hubert L. 2002. »Heidegger on Gaining a Free Relation to Technology«, u: Hubert Dreyfus, Mark Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, Volume 3, Edited with introductions by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall (London and New York: Routledge, 2002), str. 163-173;

Dreyfus, Hubert L., Spinoza, Charles. 2002. »Highway bridges and feasts: Heidegger and Borgmann on how to affirm technology«, u: Hubert Dreyfus, Mark Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, Volume 3, Edited with introductions by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall (London and New York: Routledge, 2002), str. 175-193;

[Dreyfus, Hubert, Wrathall, Mark]. 2002. »Series Introduction«, u: Hubert Dreyfus, Mark Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, Volume 3, Edited with introductions by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall (London and New York: Routledge, 2002), str. vii-ix;

[Dreyfus, Hubert, Wrathall, Mark]. 2002. »Volume Introduction«, u: Hubert Dreyfus, Mark Wrathall (ur.), *Heidegger Reexamined: Art, Poetry, and Technology*, Volume 3, Edited with introductions by Hubert Dreyfus and Mark Wrathall (London and New York: Routledge, 2002), str. xi-xvii;

Dreyfus, Hubert L., Wrathall, Mark A. 2005. »Martin Heidegger: An Introduction to His Thought, Work and Life«, u: Hubert L. Dreyfus, Mark A. Wrathall (ur.), *A Companion to Heidegger* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), str. 1-15;

Feenberg, Andrew. 2005. *Heidegger and Marcuse: The Catastrophe and Redemption of History* (London / New York: Routledge, 2005);

Feenberg, Andrew. 2004. »Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology«, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader* (London and New York: Routledge, 2004), str. 67-80;

Gandesha, Samir. 2004. »Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology«, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader* (London and New York: Routledge, 2004), str. 188-208;

Godzinski Jr., Ronald. 2005. »Enframing Heidegger's Philosophy of Technology«, *Essays in Philosophy* 6/1 (2005), članak 9, str. [1]-[9];

Guigon, Charles B. 1993. »Introduction«, u: Charles B. Guigon (ur.), *The Cambridge Companion to Heidegger* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), str. 1-41;

Hajdeger, Martin. 1982. »Građenje, stanovanje, mišljenje«, u: Martin Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*, izabrao i preveo Božidar Zec (Beograd: Nolit, 1982), str. [83]-103;

Hajdeger, Martin. 1982. »Prevladavanje metafizike«, u: Martin Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*, izabrao i preveo Božidar Zec (Beograd: Nolit, 1982), str. [7]-40;

Hajdeger, Martin. 2009. *Niče*, drugi tom, s nemačkog preveo Božidar Zec (Beograd: Fedon, 2009);

Heidegger, Martin. 1959. »Čemu pjesnici?«, u: Martin Heidegger, *O biti umjetnosti*, preveli Danilo Pejović i Danko Grlić, pogovor Danilo Pejović (Zagreb: Mladost, 1959), str. [81]-141;

Heidegger, Martin. 1969. »Doba slike svijeta«, u: Martin Heidegger, *Doba slike svijeta*, preveo Boris Hudoletnjak (Zagreb: [Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu], 1969), str. [5]-[46];

Heidegger, Martin. 1969. »Nietzscheova riječ 'Bog je mrtav'«, u: Martin Heidegger, *Doba slike svijeta*, preveo Boris Hudoletnjak (Zagreb: [Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu], 1969), str. [47]-106;

Heidegger, Martin. 1977. »Die Zeit des Weltbildes«, u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970. Holzwege*, Band 5, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977), str. [75]-113;

Heidegger, Martin. 1977. »Nietzsches Wort 'Gott ist tot'«, u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970. Holzwege*, Band 5, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977), str. [209]-267;

Heidegger, Martin. 1977. »Science and Reflection«, u: Martin Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays*, translated and with an introduction by William Lovitt (New York & London: Garland Publishing, Inc., 1977), str. [155]-182;

Heidegger, Martin. 1977. »Wozu Dichter« u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1914-1970. Holzwege*, Band 5, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977), str. [269]-320;

Heidegger, Martin. 1996. »O humanizmu«, preveo Danilo Pejović, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naklada Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [151]-196;

Heidegger, Martin. 1996. »Okret«, preveo Josip Brkić, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naklada Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [249]-259;

Heidegger, Martin. 1996. »Onto-teo-loški ustroj metafizike«, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naklada Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [297]-318;

Heidegger, Martin. 1996. »Pitanje o tehnici«, preveo Josip Brkić, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naklada Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [219]-247;

Heidegger, Martin. 1996. »Stvar«, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naklada Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [197]-218;

Heidegger, Martin. 1996. »Stav identiteta«, preveo Josip Brkić, u: Martin Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja: rasprave i članci*, izbor Josip Brkić, predgovor Danilo Pejović, prijevod Josip Brkić, Marijan Cipra, Branko Despot, Danilo Pejović, Ivan Salečić (Zagreb: Naklada Naprijed / »Brkić i sin«, 1996), str. [283]-296;

Heidegger, Martin. 2000. »Bauen Wohnen Denken«, u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, Band 7, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000), str. [146]-164;

Heidegger, Martin. 2000. »Die Frage nach der Technik« u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, Band 7, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000), str. [5]-36;

Heidegger, Martin. 2000. »Überwindung der Metaphysik« u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Vorträge and Aufsätze*, Band 7, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2000), str. [68]-98;

Heidegger, Martin. 2006. »Der Satz der Identität« u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Identität und Differenz*, Band 11, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2006), str. [31]-50;

Heidegger, Martin. 2006. »Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik«, u: Martin Heidegger, *Gesamtausgabe: I. Abteilung: veröffentlichte Schriften 1910-1976. Identität und Differenz*, Band 11, (ur.) Friedrich-Wilhelm von Herrmann (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2006), str. [51]-79;

Heidegger, Martin. 2006. *Mindfulness*, translated by Parvis Emad and Thomas Kalary (London and New York: Continuum, 2006);

Heidegger, Martin. 2008. *Što se zove mišljenje?*, s njemačkoga preveo Boris Perić (Zagreb: Breza, 2008);

Heidegger, Martin. 2012. »Positionality«, u: Martin Heidegger, *Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*, translated by Andrew J. Mitchell (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2012), str. 23-43;

Heidegger, Martin. 2012. »The Danger«, u: Martin Heidegger, *Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking*, translated by Andrew J. Mitchell (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2012), str. 44-63;

Holden, James. 2009. »Introduction: Heidegger's Questions«, *Writing Technologies* 2/2 (2009), str. 1-8;

Ilustrirani engleski rječnik Oxford, prijevod Darko Poslek (Zagreb: DZS / Knjiga i dom, 1999);

Kellner, Douglas. 1998. »Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, Volume One (London and New York: Routledge, 1998), str. [1]-38;

Kellner, Douglas. 2001. »Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, Volume Two (London and New York: Routledge, 2001), str. [1]-33;

Kellner, Douglas, Pierce, Clayton, Lewis, Tyson. 2011. »Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation«, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, Volume Five (London and New York: Routledge, 2011), str. [1]-75;

Marcuse, Herbert. 1955. *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud* (Boston: Beacon Press, 1955);

Marcuse, Herbert. 1964. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* (London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1964);

Marcuse, Herbert. 1965. »Repressive Tolerance«, u: Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr., Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance* (Boston: Beacon Press, 1965), str. [81]-117;

Marcuse, Herbert. 1967. *Der eindimensionale Mensch: Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft*, Übersetzung Alfred Schmidt (Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1967);

Marcuse, Herbert. 1969. *An Essay on Liberation* (Boston: Beacon Press, 1969);

Marcuse, Herbert. 1998. »Some Social Implications of Modern Technology«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, Volume One (London and New York: Routledge, 1998), str. [263]-267, str. [39]-65;

Marcuse, Herbert. 2001. »The problem of social change in the technological society«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, Volume Two (London and New York: Routledge, 2001), str. [35]-57;

Marcuse, Herbert. 2009. »On Hedonism«, u: *Negations: Essays in Critical Theory*, with translations from the German by Jeremy J. Shapiro (London: MayFly, 2009), str. 119-149;

Marcuse, Herbert. 2011. »From Ontology to Technology«, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, Volume Five (London and New York: Routledge, 2011), str. [132]-140;

Marcuse, Herbert. 2011. »Philosophical reflections on science and technology«, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, Volume Five (London and New York: Routledge, 2011), str. [141]-159;

Mitcham, Carl. 1994. *Thinking through Technology: The Path between Engineering and Philosophy* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994);

Pejović, Danilo. 1959. »Martin Heidegger i pitanje o biti umjetnosti«, u: Martin Heidegger, *O biti umjetnosti*, preveli Danilo Pejović i Danko Grlić, pogovor Danilo Pejović (Zagreb: Mladost, 1959), str. [155]-171;

Pejović, Danilo. 1979. »Martin Heidegger«, u: Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979), str. 143-159;

Pejović, Danilo. 1979. »Uvod«, u: Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979), str. 7-15;

Pešić, Boško. 2012. »Čovjek u posjedu metafizike. Osnovne crte Heideggerove kritike ontoteologije«, *Bogoslovna smotra* 82/1 (2012), str. 151-160;

Richardson, John. 2012. *Heidegger* (London and New York: Routledge, 2012);

Schelling, F. W. J. 1991. »O metodi akademjskog studija«, u: Immanuel Kant, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Friedrich Nietzsche, *Ideja univerziteta*, izabrao, preveo i predgovor napisao Branko Despot (Zagreb: Globus, 1991), str. [123]-241;

Turnbull, Neil. 2009. »Heidegger and Jünger on the 'significance of the century': technology as a theme in conservative thought«, *Writing Technologies* 2/2 (2009), str. 9-34;

Webster's Third New International Dictionary (Cologne: Könnemann, 1993);

[Wolin, Richard (prev.)], »Heidegger and Marcuse: A Dialogue in Letters«, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, Volume One (London and New York: Routledge, 1998), str. [261]-267;

Young, Julian. 2002. *Heidegger's Later Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002);

Žeželj, Martina. 2013. »Heideggerova kritika Descartesova *cogita*«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 68/3 (2013), str. 295-310.